
TUSSEN TWEE STOELN

26/05/2026

• Lotte Dötsch •

Ugent nr.: 02511603

Een geschiedenis van lesbische netwerken, organisaties en ruimtes in Antwerpen (1970–1990).

Promotor: prof. dr. Gita Deneckere

Masterproef voorgelegd tot het behalen van de graad van Master in Gender en Diversiteit

Klassieke masterproef

Woordenaantal: 23 182

Academiejaar: 2025 - 2026

Abstract

Deze masterproef onderzoekt lesbische ruimtes, organisaties en netwerken in Antwerpen tijdens de jaren 1970 en 1980, met af en toe een uitwijking naar de bredere tweede helft van de 20ste eeuw. Aan de hand van literatuuronderzoek, archiefonderzoek en oral history-interviews analyseert de studie hoe lesbische vrouwen zich organiseerden binnen een context van dubbele uitsluiting: binnen de door mannen gedomineerde homobeweging en binnen de heteroseksuele vrouwenbeweging. De thesis belicht de rol van autonome organisaties zoals Atthis en Chatterbox, de betekenis van fysieke ontmoetingsplaatsen en de werking van formele en informele netwerken. Daarnaast wordt onderzocht hoe feminisme, radicale politiek en het idee van lesbianisme als politieke keuze bijdroegen aan de ontwikkeling van een eigen lesbische cultuur en gemeenschap. Door historische bronnen te combineren met persoonlijke getuigenissen brengt deze studie de leefwerelden van lesbische vrouwen in Antwerpen in kaart en draagt ze bij aan de beperkte historiografie rond lesbische geschiedenis in België.

Deze masterproef is een examendocument dat niet werd gecorrigeerd voor eventueel vastgestelde fouten. In publicaties mag naar dit werk worden gerefereerd, mits schriftelijke toelating van de promotor(en) die met naam op de titelpagina is vermeld.

Inhoudsopgave

Inleiding.....	7
Probleemstelling	9
Theoretisch kader	11
Methode.....	15
<i>Onderzoeksvraag</i>	<i>15</i>
<i>Literatuuronderzoek (Secundaire bronnen)</i>	<i>15</i>
Zoekstrategie	15
Selectiecriteria	16
<i>Archiefonderzoek (Primaire bronnen)</i>	<i>16</i>
Archieven en documentatiecentra.	17
<i>Interviews/ Oral History (Primaire bronnen)</i>	<i>18</i>
De respondenten en werving.....	19
Type interview en afname	19
Verwerking en analyse	20
<i>Betrouwbaarheid, validiteit en ethische overwegingen</i>	<i>20</i>
Ethiek	20
Mijn positionaliteit	21
Hoofdstuk 1: Ideologische punten en de zoektocht naar autonomie.	23
<i>Feministische Golven in Antwerpen: De positie van de lesbische vrouw binnen de tweede golf. Hoe de roep om 'vrouwen-vrouwen-ruimtes' ontstond.</i>	<i>23</i>
<i>Lesbianisme als Politieke Keuze: De invloed van het radicaal feminisme op de Antwerpse context. Het idee dat je door je seksualiteit de patriarchale maatschappij uitdaagde.</i>	<i>29</i>
<i>De Dubbele Uitsluiting</i>	<i>32</i>
<i>Uitsluiting in de homobeweging: De dominantie van mannen in de vroege holebibeweging.</i>	<i>32</i>
<i>Uitsluiting in de vrouwenbeweging: De angst van sommige feministes voor de invloed van lesbiennes op vrouwenemancipatie.</i>	<i>36</i>
Hoofdstuk 2: Formele Organisaties.....	41
<i>Organisaties in Antwerpen: Ontstaan, doelstellingen en hun rol in lesbische emancipatie in de regio.</i>	<i>42</i>

<i>De Werkwijze: Van praatgroepen tot politieke actie. Hoe organisaties een brug sloegen tussen theorie en praktijk.</i>	48
<i>Verhouding met andere Collectieven: hoe Atthis zich verhield tot nationale structuren (zoals de F.W.H. of de Vrouwenraad) en caféstructuren (zoals de Chatterbox).</i>	53
Hoofdstuk 3: Fysieke Ruimtes	59
<i>De bars: plekken, functies en betekenissen.</i>	60
<i>De volgorde van de avond: beweging door de stad.</i>	64
<i>De betekenis en gebruiken van deze plekken.</i>	66
<i>Hoe kwam je er terecht: als nieuw in 'de scene' en erna.</i>	70
<i>Vrouwenhuizen: De fysieke muren waarbinnen Atthis en anderen konden vergaderen.</i>	73
<i>Private ruimtes: vriendinnengroepen die thuis afspraken.</i>	75
<i>Separatisme qua bars en gewoonten met homomannen, gescheiden werelden</i>	76
Hoofdstuk 4: Netwerken	79
<i>Informele Netwerken: Hoe verspreidde informatie zich voor het internet? (Flyers, mond-tot-mond, de 'tam-tam' van de scene).</i>	79
<i>Sleutelpersonen & Activiteiten: Wie waren de verbindende figuren en wat waren verbindende activiteiten?</i>	82
<i>De Generatiewissel: De verschuiving van de traditionele butch/femme verhoudingen (vaak meer verborgen) naar de meer androgyne, politiek bewuste generatie van de jaren '70 en '80.</i>	85
Hoofdstuk 5: Geleefde Ervaringen	91
<i>Het Beeld van het Publiek: Maatschappelijke (on)zichtbaarheid en aanvaarding.</i>	91
Conclusie	105
Primaire bronnen (voetnoten)	107
<i>Interviews</i>	107
<i>Archief</i>	108
Secundaire bronnen	114
Afbeeldingen	117

Inleiding

De geschiedenis van de holebi-emancipatie in België wordt vaak verteld vanuit een algemeen perspectief waarin vooral de ervaringen van homoseksuelen mannen centraal staan. De geschiedenis van lesbische vrouwen, hun organisaties, netwerken en ontmoetingsplaatsen blijft daarentegen veel minder zichtbaar. Toch ontwikkelden lesbische vrouwen vanaf de jaren 1970 een eigen gemeenschap, met eigen ruimtes, organisaties en vormen van activisme. In Antwerpen ontstonden tijdens de jaren 1970 en 1980 verschillende lesbische groepen, cafés en netwerken die een belangrijke rol speelden in emancipatie, ontmoeting en identiteitsvorming.

Deze masterproef onderzoekt hoe lesbische vrouwen in Antwerpen zich organiseerden en welke betekenis deze ruimtes, organisaties en netwerken hadden in hun dagelijks leven. Daarbij wordt aandacht besteed aan de invloed van en de verhouding met de feministische beweging, de verhouding met de homobeweging en de nood aan autonome vrouwen-vrouwen-ruimtes. Er wordt onderzocht hoe formele organisaties, informele netwerken en fysieke ontmoetingsplaatsen bijdroegen aan de ontwikkeling van een lesbische gemeenschap in Antwerpen.

Om deze geschiedenis in kaart te brengen, worden literatuuronderzoek, archiefonderzoek en oral history-interviews gecombineerd. Door het verbinden van historische bronnen met persoonlijke getuigenissen wil deze masterproef bijdragen aan de beperkte historiografie rond lesbische geschiedenis in België en de ervaringen van lesbische vrouwen meer zichtbaarheid geven binnen de bredere geschiedschrijving.

Probleemstelling

De geschiedenis van lesbische vrouwen is een sterk onderbelicht gebied binnen de bredere studie van seksuele diversiteit. Studies over homoseksualiteit worden gedomineerd door de uitspraken en geschriften van elite mannen (Bennett, 2000, p. 2). Hoewel er een beperkt aantal studies bestaan die dieper ingaan op de situatie van lesbische vrouwen en de lesbiënebeweging (Borghs, 2018, p. 237–57), blijft veel kennis ontbreken over de lesbische beweging en haar verhouding tot enerzijds de mannelijke homobeweging en anderzijds de feministische beweging (Borghs, 2018, p. 237–57). Er wordt weinig onderzoek verricht naar ‘homofiele vrouwen’ (VanDer Linden & Perdeans, 1980, p.62). Zowel in publicaties als in de sociale realiteit wordt aan vrouwelijke homoseksualiteit minder aandacht besteed dan aan mannelijke (Carlier, 1974, p. 681–93).

In de tweede helft van de twintigste eeuw brachten zowel de homobeweging als de feministische beweging belangrijke maatschappelijke veranderingen teweeg, maar lesbische vrouwen bleven vaak gemarginaliseerd. Binnen de homobeweging domineerde het mannelijk perspectief (Borghs, 2018, p. 237–57; Histories, z.d.-b), terwijl feministische kringen soms terughoudend waren om lesbische vrouwen volledig te omarmen uit vrees dat hun aanwezigheid de positie van vrouwen in de samenleving zou schaden (Borghs, 2015; Winters, 2011, p. 26-29). Lesbiennes kregen vaak een ondergeschikte rol toebedeeld of hadden het gevoel dat hun stem niet werd gehoord (Goerlandt, 2021, p. 44).

Voor de oprichting van autonome lesbische groepen waren lesbische vrouwen verspreid over verschillende bewegingen en is het moeilijk een coherent beeld te schetsen van hun leven en hun inzet voor emancipatie. Hierdoor ontbreekt een historisch overzicht van hun leefwereld, sociale contacten en organisatievormen (Borghs, 2018, p. 237–57; Hellinck, 2007, p. 110-14). Vanaf de jaren ‘70 begonnen lesbiennes zich geleidelijk aan autonoom te organiseren, en werden fysieke ontmoetingsplaatsen zoals bars en verenigingen cruciaal voor sociale interactie, identiteitsvorming en emancipatie

(Winters, 2011; Borghs, 2015). De geschiedenis van lesbische vrouwen in Antwerpen is beperkt en gefragmenteerd bewaard gebleven, waardoor persoonlijke herinneringen en mondelinge overdracht van groot belang zijn voor de reconstructie van hun verleden. Met deze thesis wil ik een bijdrage leveren aan het bewaren van de onderbelichte verhalen van lesbische vrouwen.

Het onderzoek is wetenschappelijk relevant omdat het de lesbische en queer-historiografie verrijkt en gemarginaliseerde stemmen zichtbaar maakt. Daarnaast is het maatschappelijk relevant door het bijdragen aan het behoud van immaterieel erfgoed en het versterken van het collectief geheugen rond LGBTQ+-geschiedenis.

Theoretisch kader

Om het ontstaan en de werking van formele lesbische groepen in kaart te brengen, sluit dit onderzoek in de eerste plaats aan bij de literatuur over sociale bewegingen. Snow, Soule en Kriesi (2004, p. 8) definiëren sociale bewegingen als netwerken van organisaties, actoren en discoursen die collectieve actie organiseren met een zekere mate van continuïteit. Collectieve actie omvat hierbij elke gezamenlijke activiteit die een gemeenschappelijk doel nastreeft (Snow et al., 2004, p. 5). Binnen dit kader wordt de lesbiennebeweging benaderd als een specifieke, waardegeoriënteerde sociale beweging. Zoals Motmans (2006) stelt, proberen dergelijke bewegingen fundamentele maatschappelijke veranderingen te realiseren door in te grijpen op dominante basiswaarden. Dit helpt om te begrijpen hoe Antwerpse organisaties zoals Atthis (1978) of de structuren binnen de Federatie Werkgroepen Homofilie (VanDer Linden & Perdeans, 1980b) niet louter recreatief waren, maar bewust een brug sloegen tussen emancipatorische theorie en de dagelijkse praktijk via praatgroepen en politieke actie. Tegelijkertijd ontstonden binnen en naast deze bewegingen autonome lesbische initiatieven, zoals Sappho (1974), Atthis (1978) en verschillende lesbische cafés en praatgroepen (Borghs, 2018, p. 237–57; Winters, 2011, p. 54-60; Hellinck, 2007, p. 114). Deze initiatieven fungeerden niet alleen als emancipatorische structuren, maar ook als sociale en culturele ruimtes waarin lesbische identiteit vorm kreeg.

De noodzaak voor een autonome lesbische beweging vloeide rechtstreeks voort uit een specifieke positie die in deze thesis wordt begrepen via het concept van de dubbele uitsluiting. Dit sluit nauw aan bij intersectionaliteitsdenken (Crenshaw, 1989), dat ervan uitgaat dat verschillende identiteitsassen, zoals gender en seksualiteit, elkaar kruisen en samen unieke systemen van marginalisering en privileges vormen. Hier wordt ook aandacht besteed aan minderheidsproblematiek, discriminatie en vooroordelen. Maatschappelijke bevoordeling van één bepaalde vorm van samenleven impliceert dat andere relatievormen negatief gewaardeerd en vaak gesanctioneerd worden (Carlier, 1974, p. 681–93). Vooroordelen en discriminatie vormen kerncomponenten in de sociale positie van minderheden (Carlier, 1974, 681–93). Voor lesbische vrouwen betekende dit

een dubbele marginalisering: enerzijds op basis van seksuele oriëntatie, anderzijds op basis van gender, zowel binnen de bredere samenleving als binnen emancipatorische bewegingen zelf (Borghs, 2018, p. 237–57; Winters, 2011). Lesbische vrouwen bevonden zich vaak op het kruispunt van meerdere vormen van marginalisering: als vrouwen binnen de, vooral mannelijke, homobeweging, als lesbiennes binnen de vrouwenbeweging en als seksuele minderheid binnen de bredere samenleving (Borghs, 2018, p. 237–57).

Dit onderzoek steunt op de theoretische inzichten uit de cultuurgeografie en subcultuurstudies, waarin ruimte niet wordt gezien als een neutrale, fysieke achtergrond, maar als een actieve en symbolische constructie. Ruimtes krijgen betekenis door de praktijken, ontmoetingen en codes van de mensen die ze gebruiken. Dit perspectief is cruciaal voor de analyse van het belang van fysieke ruimtes en de informele netwerken (Goerlandt, 2021, p. 18). Er wordt hierbij een onderscheid gemaakt tussen formele/publieke ruimtes (zoals het vrouwenhuis), commerciële/subculturele ruimtes (bars en cafés zoals de Shakespeare of de Chatterbox) en private ruimtes. Binnen dit kader worden bars, cafés en verenigingen niet louter gezien als fysieke locaties, maar als sociale en symbolische ruimtes waarin identiteit, gemeenschap en politieke subjectiviteit werden geconstrueerd (Winters, 2011). Bars fungeerden als 'binnenskamers'-gemeenschappen waar groepsidentiteit werd gevormd, terwijl de fysieke grens met de buitenwereld de veiligheid bewaakte tegen de heteroseksuele blik van buitenaf. Daarnaast helpt dit om de werking van pre-internet informele netwerken, de zogenaamde 'tam-tam' van flyers en mond-tot-mondreclame, te begrijpen als een manier om deze ruimtes met elkaar te verbinden.

Naast ruimtes die gezien worden als symbolische constructies, worden ook seksualiteit en gender begrepen als sociaal en historisch geconstrueerde categorieën (Butler, 1990). Dit sluit aan bij inzichten uit gender- en queerstudies. De manier waarop lesbische vrouwen in de tweede helft van de twintigste eeuw hun identiteit beleefden, benoemden en zichtbaar maakten, was sterk afhankelijk van dominante normen rond vrouwelijkheid, seksualiteit en gezin.

Daarnaast sluit dit onderzoek aan bij erfgoed- en geheugenstudies. De geschiedenis van lesbische vrouwen is beperkt en gefragmenteerd bewaard gebleven, en omvangrijke studies over het holebi- en transgendersverleden ontbreken grotendeels, al komt hierin langzaam verandering (Borghs, 2018, p. 237–57). Hierdoor is het noodzakelijk om persoonlijke herinneringen, mondelinge geschiedenis en informele archieven te betrekken bij de reconstructie van dit verleden. Persoonlijke ervaringen worden hierbij beschouwd als volwaardige kennisbronnen. “Seksuele ideologie is sociaal geconstrueerd, en de denkbeelden die we toepassen, vertellen meer over onszelf dan over de personen uit het verleden” (Winters, 2011a, p. 18).

Deze thesis hanteert een intersectioneel, feministisch en sociaal-constructivistisch perspectief. Seksualiteit en gender worden opgevat als historisch en sociaal geconstrueerd (Butler, 1990), sociale ruimtes als betekenisvolle contexten voor identiteitsvorming, en persoonlijke herinneringen als waardevolle kennisbronnen. Waar er relatief veel bekend is over mannelijke homo-emancipatie, blijft kennis over lesbische vrouwen beperkt (Bennett, 2000, p. 2-5; Carlier, 1974, p. 681–93). Deze thesis wil dat hiaat helpen opvullen door de leefwereld van lesbische vrouwen in Antwerpen in de tweede helft van de twintigste eeuw systematisch te reconstrueren en te analyseren.

Methode

Onderzoeksvraag

Hoe droegen lesbische ruimtes, organisaties en netwerken bij aan de emancipatie en gemeenschapsvorming van lesbische vrouwen in Antwerpen in de tweede helft van de twintigste eeuw, met een focus op de jaren 1970 en 1980?

Deelvragen:

- Welke verhouding hadden lesbische vrouwen en de lesbische beweging tot de mannelijke homobeweging en de feministische beweging in Antwerpen?
- Welke lesbische organisaties waren actief in Antwerpen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw?
- Welke functies vervulden lesbische organisaties binnen de leefwereld en emancipatie van lesbische vrouwen in Antwerpen?
- Welke fysieke ruimtes bestonden er voor lesbische vrouwen in Antwerpen?
- Welke betekenis hadden fysieke ontmoetingsplaatsen voor lesbische vrouwen in Antwerpen?
- Hoe weerspiegelden fysieke ruimtes de verhouding tussen lesbische vrouwen, de homobeweging en de feministische beweging?
- Hoe functioneerden sociale netwerken binnen de lesbische gemeenschap in Antwerpen?
- Hoe zichtbaar waren lesbische organisaties, ruimtes en netwerken in het Antwerpse straatbeeld en hoe werden zij maatschappelijk waargenomen?
- Welke rol speelden literatuur, film en cultuur in de identiteitsvorming en beleving van lesbische vrouwen?

Literatuuronderzoek (Secundaire bronnen)

Zoekstrategie

Het literatuuronderzoek diende als theoretische en historische basis. De zoekstrategie startte met een exploratieve fase waarin expertorganisaties en sleutelfiguren binnen het

LGBTQ+-erfgoedveld werden geconsulteerd, waaronder IHLIA LGBTI Heritage, het FelixArchief, Amsab-ISG, RoSa vzw en het Fonds Suzan Daniel. *Verzwegen verlangen* van Dupont et al. werd mij aangeraden en fungeerde als startpunt voor de contextbepaling.

Vervolgens werd via een sneeuwbalmethode gebruikgemaakt van de referentielijsten van sleutelpublicaties, zoals het werk van Paul Borghs (2018), om literatuur te vinden. Aanvullend werd systematisch gezocht in de online universiteitscatalogi van de Universiteit Antwerpen, Universiteit Gent, KU Leuven en de Vrije Universiteit Brussel. Hierbij werd gebruikgemaakt van brede zoektermen (“Antwerpen”, “queer”, “homofiele beweging”), die werden gespecificeerd met specifieke beschrijvingen (“lesbische netwerken”, “lesbische bars”, “lesbische organisaties”) in combinatie met periodefilters (1950–2000).

Selectiecriteria

De verzamelde bronnen werden eerst globaal gelezen op hun relevantie voor het onderzoek. Zodra de belangrijkste lesbische organisaties, netwerken en ruimtes in kaart waren gebracht, werd de zoekstrategie hierop gefilterd om specifiekere en diepgaandere data over deze entiteiten te verzamelen.

Archiefonderzoek (Primaire bronnen)

Het archiefonderzoek was erop gericht de formele en semiformele geschiedenis van de Antwerpse lesbische scene te reconstrueren. Het bronnenmateriaal werd hoofdzakelijk gevonden in RoSa (Brussel), AVG-Carhif (Brussel) en Amsab-ISG (Gent).

De primaire bronnen bestaan uit drie categorieën: Ten eerste, tijdschriften gepubliceerd door de organisaties zelf. Deze documenten gaven zicht op de interne debatten, de politieke agendapunten en de culturele praktijken van de groepen zelf. Ten tweede, organisatiedossiers. Hierin zaten folders, statuten, posters en werkkopieën van collectieven. Ten derde, mediadocumentatie. Krantenknipsels uit de reguliere kranten om het maatschappelijk beeld en gekende gebeurtenissen te analyseren.

De data uit deze archieven werden initieel gecatalogiseerd op basis van vindplaats en chronologie, en in een latere fase thematisch geordend om patronen bloot te leggen. De methode biedt het voordeel dat het vaak werd opgesteld door vrouwen die een deel uitmaakten van organisaties of er nauw bij betrokken waren. Dit zorgt voor een inzicht in hun perspectief en leefwereld. Naast deze voordelen heeft de methode ook nadelen. Het is moeilijk om een volledig coherent beeld te schetsen, omdat de archieven verspreid bewaard zijn. Ook is het een nadeel dat documenten niet altijd in hun context bewaard zijn en het dus moeilijk is om te plaatsen. Hieronder een oplistijng van de geconsulteerde archieven en documentatiecentra.

Archieven en documentatiecentra.

RoSa, Brussel

- Homo- en lesbiennejongerenkrant
- Krantenknipsels (De Morgen, Het Volk)
- 'T Knalpotteke van Atthis (nummers tussen 1979 & 1981)

Amsab-ISG, Gent

- Interviews voor project holebipioniers (ingekeken bij AMSAB-ISG, aangeleverd door Fonds Suzan Daniel)
 - o Britt (°1958) (video)
 - o An Lescrauwaet (transcript)
 - o Ann (°1955) en Marleen (°1959) (transcript)
 - o Mieke (video)
 - o Ria (video)
- “Een droom waarvan we nooit konden vermoeden dat hij mogelijk zou zijn.”
Bijdrage tot de geschiedenis van 50 jaar homo- en lesbiënebeweging in Vlaanderen (1953-2003) – Bart Hellinck (2003)
- Thesis: Tussen pot en pint. Het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen in Antwerpen vanaf de jaren '50 - Jaliëna Winters (2011)

AVG-Carhif, Brussel

- Tijdschrift: *'T Knalpotteke*, Atthis
 - o Map 1: 1979 – 1991
- Tijdschrift: *Chatteraar & De Nieuwe Chatteraar*, Chatterbox vzw
- Tijdschrift: *Betty Boop News*, Betty Boop
- Organisatiemap RoSa: 9
 - o Atthis: 1993 - 1997
 - o Getrouwde en gescheiden lesbiennes (GGL): zonder datum (folders)
 - o Lesbiennedagen: 1994
 - o F.W.H. (Federatie Werkgroepen Homofielen): 1985 - 1997
- Organisatiemap RoSa: 10
 - o Ouders van Homofielen (werkgroep): 1980
 - o GOC (Gespreks- en ontspanningscentrum): 1976
- Organisatiemap RoSa: 11
- Organisatiemap RoSa: 12
- Organisatiemap RoSa: 13
 - o Atthis: 1978 - 1989
 - o Coördinatie Comité Lesbische Vrouwen (CCLV): 1975 - 1986
 - o Getrouwde en gescheiden lesbiennes (GGL): jaren '70 en '80
 - o GOC (Gespreks- en ontspanningscentrum): 1974 - 1981
 - o F.W.H. (Federatie Werkgroepen Homofielen): 1978
- Posters

KU Leuven, Leuven

- Thesis: Lesbiennegroepen in Vlaanderen tussen 1974 en 1994. Lesbiennes, thuis in (w)elke beweging? (onuitgegeven licentiaatsverhandeling) - Lies De Gendt (1995)

Interviews/ Oral History (Primaire bronnen)

In de interviews kwam alle informatie samen en werden gaten opgevuld. Ten eerste werden bestaande interviews uit 2013 geanalyseerd, die destijds waren afgenomen in het kader van het project 'Holebipioniers'. Vervolgens werd dit materiaal aangevuld met

vijf nieuw afgenomen interviews. De data leverde nieuwe inzichten op en bood een belangrijke bevestiging van de eerdere bevindingen uit het literatuur- en archiefonderzoek.

De respondenten en werving

Om de schriftelijke bronnen aan te vullen en kritisch te toetsen, werden kwalitatieve, diepgaande oral history-interviews afgenomen. De doelpopulatie bestond uit lesbische vrouwen die tijdens de focusperiode (jaren '70 en '80) aantoonbaar actief waren binnen de Antwerpse gemeenschap. De werving verliep via doelgerichte steekproeftrekking en de sneeuwbalmethode, via een sleutelcontact (Cerys).

De uiteindelijke onderzoeksgroep omvat vijf respondenten:

Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

- °1947
- Actief in de lesbische gemeenschap in Antwerpen vanaf 1978

Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

- °1951
- Actief in de lesbische gemeenschap in Antwerpen vanaf 1976

Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

- °1957
- Actief in de lesbische gemeenschap in Antwerpen
- Geboren in Antwerpen-Stad

Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

- °1957
- Actief in de lesbische gemeenschap in Antwerpen vanaf 1984

Britt Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

- °1958
- Actief in de lesbische gemeenschap in Antwerpen vanaf 1979
- Eigenaresse van café Chatterbox en daarna Chatterbox vzw

Type interview en afname

De interviews werden gestructureerd aan de hand van de *oral history*-methodologie, waarbij gebruik werd gemaakt van een semi-gestructureerde vragenlijst opgedeeld in negen thematische fases. Gerichte bijvragen werden achter de hand gehouden om specifieke thema's uit te diepen of te verduidelijken. Er vonden twee individuele diepte-interviews plaats (met Micheline en Britt) en één groepsinterview met drie respondenten (Ann, Christine en Liliane). Dit groepsinterview ontstond organisch en bood een hoge meerwaarde door de groepsdynamiek; de respondenten vulden elkaars herinneringen aan, corrigeerden data over locaties en triggerden details. Alle interviews vonden plaats in de woning van de respondenten om een veilige, herinneringsbevorderende omgeving te garanderen, waarbij ook eigen foto-archieven werden gebruikt om herinneringen op te halen.

Deze methode heeft veel voordelen. Zo schetst het een duidelijk beeld van de stad in die tijd en kunnen de vrouwen veel gaten in de geschiedenis opvullen die niet geschreven staan. Ook heeft het nadelen. Zo waren er vijf respondenten en is er dus voor sommige stukjes informatie maar één getuige; de informatie is dan iemands perspectief.

Verwerking en analyse

Alle interviews werden met toestemming opgenomen (audio) en achteraf getranscribeerd. De data-analyse volgde de principes van de thematische analyse. De transcripten werden systematisch vergeleken met informatie die uit het archiefonderzoek was voortgekomen. Hierbij werd specifiek gezocht naar bevestiging (waar mondelinge getuigenissen schriftelijke bronnen bevestigden) en nuance (waar persoonlijke herinneringen nuance of tegenstrijdigheid brachten ten opzichte van de archiefbronnen).

Betrouwbaarheid, validiteit en ethische overwegingen

Ethiek

Binnen de oral history is betrouwbaarheid niet de absolute, objectieve waarheid, maar de subjectieve betekenisgeving van herinneringen doorheen de tijd. Voorafgaand aan de interviews werd aan elke respondent een informed consent-formulier voorgelegd en

toegelicht. Hierin werd expliciet toestemming gevraagd voor audio-opname, de verwerking van de data in deze masterproef en de uiteindelijke overdracht van de geanonimiseerde transcripties naar het Fonds Suzan Daniel ter bewaring voor toekomstig onderzoek. De participanten kozen hun mate van anonimiteit: vier respondenten opteerden voor het exclusieve gebruik van hun voornaam, terwijl één respondent (Britt Ballings) expliciet toestemming gaf voor het vermelden van haar volledige naam.

Na afloop van elk interview werd een interviewfiche ingevuld. Hierin werden praktische en contextuele aspecten van het gesprek genoteerd, zoals het verloop van het interview, de eventuele aanwezigheid van derden en eventuele storingen tijdens het gesprek

Mijn positionaliteit

Als jonge vrouw nam ik ten opzichte van de respondenten een specifieke positie in. Enerzijds was er sprake van een insiderperspectief op basis van gedeelde genderidentiteit. Anderzijds creëerde het intergenerationele verschil een outsiderpositie. Het generatieverschil zorgde er enerzijds voor dat respondenten zeer expliciet en gedetailleerd vertelden over hun geschiedenis, omdat deze tijdsperiode niet door mij is meegemaakt, maar vereiste anderzijds een alertheid van mijn kant om historische aannames te vermijden.

Mijn motivatie om dit onderzoek te doen vloeide voort uit een vak dat ik volgde tijdens de opleiding: hierin miste ik een lesbisch perspectief. Dit maakt mij gedreven om die stemmen te belichten en heeft mijn benadering tijdens de interviews gestuurd. Om de autonomie van de respondenten te waarborgen, hanteerde ik een semi-gestructureerde interviewgids met negen open vragen, waarbij ik bewust ruimte liet voor stiltes en het tempo van de getuige volgde. Wanneer een respondent over een specifiek thema minder wenste uit te vertellen, schakelde ik over naar een volgend onderwerp. Tijdens de gesprekken heb ik technieken van actieve luisterhouding toegepast door middel van verbale bevestigingen (zoals 'uhu', 'snap ik' of 'Ah ja?'). Het doel hiervan was niet om de inhoud te sturen, maar om een veilige, empathische sfeer te creëren waarin de respondent zich uitgenodigd voelde om haar geleefde realiteit te delen.

Hoofdstuk 1: Ideologische punten en de zoektocht naar autonomie.

“Een vrouw is niet vrij om iets te zijn, tenzij ze ook vrij is om lesbienne te zijn” – Charlotte Bunch in (Abicht et al., 1981, p. 113)

Feministische Golven in Antwerpen: De positie van de lesbische vrouw binnen de tweede golf. Hoe de roep om 'vrouwen-vrouwen-ruimtes' ontstond.

Tijdens de tweede feministische golf ontstond het idee dat vrouwen niet alleen moesten strijden voor politieke, sociale en economische integratie, maar ook voor het afbreken van de gedragspatronen die de man superieur maken aan de vrouw. Binnen deze tweede golf bestonden verschillende stromingen, waaronder gematigde feministen, socialistische en radicale feministen. Dit was de eerste keer in de geschiedenis dat lesbiennes zelf gingen bepalen wat lesbianisme voor hen betekende (De Gendt, 1995, p. 32).

Binnen deze context werd de positie van lesbische vrouwen steeds sterker verbonden met feministische analyses van macht en onderdrukking. “Het belangrijke, fel onderschatte politieke aspect van lesbisme *[sic]* en op de daaruit voortvloeiende relatie tussen feminisme en lesbisme *[sic]*” (Abicht et al., 1981, p. 16) werd expliciet benoemd. Vanuit die analyse werd lesbianisme niet enkel gezien als een seksuele identiteit, maar ook als een politieke positie. “De lesbiese *[sic]* ideologie is dus nauw verweven met de feministiese *[sic]* in die zin dat ze door het in vraag stellen van de norm die mannen en vrouwen aan elkaar bindt én door te even buiten de sociaal aanvaarde bolwerken, een aantal van de fundamenteën van vrouwenonderdrukking ondergraaft.” Tegelijk werd benadrukt dat niet alle lesbiennes automatisch feministies *[sic]* waren en niet alle feministen automatisch lesbies (Abicht et al., 1981, p. 20), wat ik bevestigd zie in een

discussie die ontstaat tussen Ann en Christine, over of je als lesbienne automatisch ook feministisch bent. Eén stelt van wel, de ander niet.¹

De ontwikkeling van lesbisch-feministische ruimtes hing sterk samen met de bredere vrouwenbeweging. V.O.K. (Vrouwen Overleg Komitee), ontstaan in 1972 en organisator van de eerste vrouwendag, was een pluralistisch en feministisch netwerk dat heel veel vrouwengroepen in Vlaanderen bundelde.² Binnen die vrouwenbeweging kregen lesbische vrouwen een eigen positie. Zij hadden specifieke uitdagingen en voerden hun eigen strijd, wel vaak met een focus op feminisme en vrouwenrechten (Histories, z.d.-b). Een belangrijk verschilpunt met de bewustwording bij de mannelijke homofielen was dat “bij de lesbische vrouwen de breuk met het traditioneel rolpatroon veel indringender is en de ontwikkeling van het zo-zijn eigenlijk een aspect binnen het ruimer kader van de vrouwenemancipatie [is]” (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 64). Verschillende vrouwen vonden via hun deelname aan de vrouwenbeweging “een stimulans tot werkelijke aanvaarding en manifestatie van het homofiel-zijn”. Binnen deze beweging kwamen zij er immers toe om het “natuurlijke” van het man-vrouwrolpatroon niet langer als vanzelfsprekend te ervaren, en te verwerpen, waardoor ook de druk tot heteroseksueel gedrag wegviel (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 64).

Lesbiennes waren binnen de tweede feministische golf vaak zeer actief aanwezig. “Het is ten andere niet de eerste maal dat wij [lesbiennes] actief deelnemen aan de Vrouwendag of een andere feministische actie. Lesbischen [*sic*] zijn immers in praktisch alle feministische bewegingen werkzaam.”³ Lesbiennes hebben steeds een belangrijke rol gespeeld binnen het feminisme. Tijdens de feministische golf van de jaren '70 en later waren het vooral lesbiennes die zich inzetten voor mishandelde vrouwen, die vluchthuizen oprichtten, die vrouwenboekhandels oprichtten en hun steentje bijdroegen bij het opzetten van documentatiecentra. Vele lesbiennes voerden strijd voor

¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026; Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

² Halford, D., Claus, A., & Janssens, M. (1991). ‘De helft was weer lesbisch’. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 8-9. RoSa.

³ *Waarom nemen lesbischen deel aan de vrouwendag in het teken van: “Gelijke beroepskansen”*. (1979, juni). [Uitnodiging]. Coördinatie Comitee Lesbische Vrouwen. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

abortus, richtten vrouwenhuizen op en hielpen de maatschappelijke discussie op gang te trekken⁴. Verschillende getuigenissen bevestigden dat lesbiennes zich in de eerste plaats als feministes zagen en vochten voor gelijkheid. Zo werd er gestreden voor gelijk loon voor gelijk werk, ook binnen beroepen die als ‘mannenjobs’ werden beschouwd.⁵ Tegelijk beschrijven getuigen de feministische beweging van de jaren ’70 als “een veilige cocoon [*sic*]” waarin “de helft lesbisch” was.⁶ Vanaf de jaren ’80 engageerden vrouwen zich ook binnen de vrouwenvredesbeweging en groepen zoals bijvoorbeeld Women in Black, waarin eveneens veel lesbiennes actief waren.⁷

De opkomst van vrouwen-vrouwen-ruimtes moet binnen deze context begrepen worden. In Amsterdam, waarvan de situatie vergelijkbaar was met Antwerpen, kwamen lesbiennes tijdens de tweede feministische golf openlijk uit voor hun lesbische identiteit. In praatgroepen en vrouwenhuizen vormden lesbiennes vaak de meerderheid. Toch verzette de vrouwenbeweging zich in de eerste jaren hevig tegen lesbianisme, uit angst niet serieus genomen te worden. Vanaf het eerste (in Nederland) lesbisch-feministische weekend in 1976 traden lesbiennes steeds zichtbaarder naar buiten en bouwden zij aan een ‘eigen’ cultuur via vrouwencafés, vrouwenboekenwinkels en radicaal-lesbische groepen (Pattynama, 1989, p. 201-65). Ook in België kwam de problematiek van het uitsluiten van lesbiennes van de feministische beweging expliciet naar voren tijdens de tweede feministische golf. Er ontstond discussie over het negeren van de problematiek van lesbische vrouwen binnen de vrouwenbeweging, een discussie die volgens Ganzevoort in 1999 nog niet volledig afgerond was (Ganzevoort, 1999).

Die spanning werd ook zichtbaar in de discussies rond vrouwencafés en autonome vrouwenruimtes. Tijdens de derde feministische golf werd gesteld: “In deze derde feministische golf [] worden lesbiennes echter verzocht zich gedijsd [*sic*] te houden.”

⁴ *Draai niet rond de pot*. (1995, november 11). V.U. Lesbisch Netwerk. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

⁵ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Mieke in 2013.

⁶ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

⁷ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

De opstartster van een vrouwencafé verklaarde in 1980: “We zullen ons in de eerste plaats moeten afzetten tegen de idee dat het kafee voor lesbische vrouwen is... Als er behoefte is aan een lesbisch kafee dan zal dat er ook wel komen. Maar liefst niet bij ons in de Kattenstraat.”⁸ Het krantenartikel waarin dit citaat geschreven staat, moet echter kritisch bekeken worden. Volgens Claessens zoekt de interviewer naar bepaalde antwoorden en plaatst deze zonder context in het artikel dat De Morgen publiceert. “Het vrouwenkafee sluit [bijvoorbeeld] op zaterdag 19 april, omdat Atthis dan haar fuif heeft, wat dan toch nauwere banden met de ‘gevreesde’ lesbiënen [*sic*] laat veronderstellen dan in het krantenartikel uitschijnt.”⁹ Net vanuit dergelijke spanningen ontstond de nood aan expliciete vrouwen-vrouwen-ruimtes waarin lesbische vrouwen zich veilig en erkend konden voelen. Een voorbeeld hiervan waren de Fort-groepen, Feministische Oefengroep in Radicale Therapie, die vanaf april 1980 als gesloten zelfhulpgroepen functioneerden. De groep kwam wekelijks samen, bestond tien jaar en was betrokken bij betogingen en activiteiten in het vrouwenhuis. Ook lesbiennes maakten deel uit van deze groep met feministische focus.¹⁰ Later ontstonden ook organisaties zoals het Wilde Wijvenbad, een lesbisch-feministische organisatie van vrouwen uit Antwerpen en Gent die in de jaren ‘90 en 2000 bijeenkomsten organiseerde.¹¹

In de voorzichtige politiek in het midden van de jaren ‘70 bleef een integratie-door-aanpassingsgedachte dominant, waarbij de nadruk lag op het ‘gewoon hetzelfde zijn’ als heteroseksuelen, namen lesbiennes wel deel aan acties en betogingen, onder andere rond Eliane Morrisens (zie hoofdstuk 5) en tegen artikel 372bis.¹² Daarnaast kwamen lesbiennes vooral op voor hun vrouw zijn (De Gendt, 1995, p. 104). Het feminisme heeft het lesbianisme bespreekbaar gemaakt en geholpen bij het durven naar buiten treden en verbeteren van bewustzijn. Ook veranderde in de loop van de tijd binnen het

⁸ Claessens, V. (1980, april). Lesbischen overboord in de derde feministische golf? *’T Knalpotteke*, 1(9), 3-5. AVG-Carhif, Brussel.

⁹ Claessens, V. (1980, april). Lesbischen overboord in de derde feministische golf? *’T Knalpotteke*, 1(9), 3-5. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁰ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

¹¹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-LSG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview An Iescrauwaet in 2013.

¹² Artikel 372bis verscheen in 1965 als eerste openlijk discriminerende bepaling in het wetboek. Het artikel verhoogde de seksuele meerderjarigheid voor homo’s en lesbiennes van 16 naar 18 jaar op basis van de toen heersende verleidingstheorie. De leeftijd werd voor heterorelaties niet verhoogd. (Hellinck, 2007, p. 112)

feminisme de houding ten aanzien van lesbiennes. Vele feministen gingen inzien dat de lesbiennes vaak een zeer actieve kern vormden in hun strijd (De Gendt, 1995). Daarmee vormden lesbische vrouwen niet alleen een belangrijk onderdeel van de tweede feministische golf, maar speelden zij ook een cruciale rol in het ontstaan van autonome vrouwen-vrouwen-ruimtes in Antwerpen en daarbuiten.

Weinig onderzoek lesbische vrouwen en de mannelijke dominantie in onderzoek

“Als je de situatie wilt schetsen van de lesbische vrouwen vandaag, staat je weinig objectief onderzoeksmateriaal ter beschikking. Geen enquêtes, weinig boeken.”¹³ Over lesbische vrouwen wordt zeer weinig wetenschappelijk onderzoek verricht (VanDer Linden en Perdeans, 1980, p. 105). In België specifiek is relatief weinig historisch onderzoek gepubliceerd over de holebi- en transgenderbeweging. Slechts een beperkt aantal studies gaat dieper in op de situatie van lesbische vrouwen en de lesbiennebeweging (Borghs, 2018).

Naast de dominantie van mannelijke woorden schreven vrouwen minder en bleven hun geschriften minder vaak bewaard. Ook kwamen de geschriften van vrouwen minder onder de aandacht van maatschappelijke of religieuze autoriteiten (Bennett, 2000, p. 2), wat de kans op bewaring opnieuw kleiner maakte. Ook in bredere maatschappelijke beeldvorming werden lesbische vrouwen doorheen de tweede helft van de twintigste eeuw vaak genegeerd. Veel mensen denken bij het woord ‘homofiel’ in de eerste plaats aan mannen. “Voorlichting via radio en T.V. houdt dit idee in stand door het feit dat er ook homofiele vrouwen bestaan, vaak niet eens te vernoemen! In de vloedgolf van publicaties over homoseksualiteit zijn er maar zeer weinige die als hoofdthema de homofilie bij vrouwen bij de kop hebben genomen: meestal wordt dat in "een algemeen" (dat is voornamelijk over mannen gaand) boek in enkele paragraafjes afgedaan. Alhoewel het bewezen is dat er evenveel homoseksuele mannen als vrouwen bestaan”.¹⁴

¹³ See, R. (1992, september). De lesbische vrouw vandaag. homo- en lesbiennejongerenkrant, 3. RoSa.

¹⁴ *Een homofiele vrouw is een homofiel.* (z.d.). [Beschouwing]. G.O.C. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

Vrouwen werden vaker geconfronteerd met sociale druk rond huwelijk en gezin. “Bij de man is het huwelijk geen statusverbetering. Hij wordt opgevoed met een toekomstverwachting waarin zijn beroep en carrière de grootste rol spelen. Een meisje daarentegen wordt opgevoed met een toekomstverwachting waarin het beroep een marginale, maar huwelijk en moederschap een bijna allesoverheersende rol spelen, waaraan zij alle status moet ontlenen.” Door deze factoren werden “bijna tweemaal zoveel homoseksuele vrouwen dan mannen het huwelijk in” geduwd¹⁵. Dit heeft de kans op zelfontwikkeling in grotere mate weggenomen bij vrouwen dan bij mannen. Wat kan hebben bijgedragen aan de overwegende zichtbaarheid van homoseksuele mannen t.o.v. vrouwen. “Er [is] eigenlijk weinig bekend over het gedrag van lesbiennes. Daarentegen is er veel meer bekend over het gedrag van mannelijke homoseksuelen [sic].”¹⁶

Lesbianisme werd door sommigen gezien als voortrekker in de vrouwenbeweging. De lesbische vrouw gaat geen relatie aan met een man en heeft dus de mogelijkheid om eigenschappen te ontwikkelen als autonomie en onafhankelijkheid. Door haar bestaan stelt een lesbienne de gangbare ideologie ter discussie. (De Gendt, 1995). In de jaren ‘70 stelden sommige feministen lesbiennes als het voorbeeld van de te ontwikkelen nieuwe levensstijl: niet voldoen aan het traditionele vrouwbeeld en geen vastgeroeste rolverwachtingen in relaties, “in iedere [sic] geval geen machtsverhouding die als natuurlijk gezien wordt” (De Gendt, 1995). Dit uit zich ook in de processen beschreven door Adrienne Rich. Ze keek naar wat er zich afspeelde tussen de vrouwen in de feministische beweging van de jaren ‘70. Velen die de beweging waren binnengekomen als onvoorwaardelijk heteroseksueel, of heteroseksueel bij gebrek aan beter, ondergingen een metamorfose: hun feminisme leidde tot radicaal feminisme, wat weer leidde tot lesbisch feminisme (Faderman, 1999, p. 26).

¹⁵ *Een homofiele vrouw is een homofiel.* (z.d.). [Beschouwing]. G.O.C. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

¹⁶ De meesten strelen elkaar tot er een orgasme komt. (1985). *T Knalpotteke*, 7(3). AVG-Carhif, Brussel. – pagina 6

Lesbianisme als Politieke Keuze: De invloed van het radicaal feminisme op de Antwerpse context. Het idee dat je door je seksualiteit de patriarchale maatschappij uitdaagde.

Binnen het radicaal feminisme ontstond het idee dat lesbianisme niet enkel een seksuele voorkeur was, maar ook een politieke positie tegenover de patriarchale maatschappij. In de Antwerpse context leefde sterk het gevoel dat feminisme en lesbianisme nauw met elkaar verbonden waren. “Eigenlijk zijt ge pas een goei feministe als ge ook lesbisch zijt”.¹⁷ Dat idee sloot aan bij bredere lesbisch-feministische analyses waarin het persoonlijke en het politieke niet van elkaar konden worden gescheiden. Lesbische feministen uit de jaren ‘70 waren van mening dat lesbisch zijn niet louter een privéaangelegenheid was, maar ook een politieke kwestie, en dat het persoonlijke politiek was (Faderman, 1992, p. 580). Ook binnen de homo- en lesbiënebeweging werd eind jaren ‘70 de slogan “het persoonlijke is politiek” overgenomen, waardoor een nieuwe “politieke identiteit” ontstond waarin coming-out een cruciale rol speelde. Daarbij ging het niet langer om “hetzelfde zijn”, maar om de creatie van een andere leefwereld (De Gendt, 1995, p. 105).

Binnen deze radicale visie werd lesbianisme expliciet omschreven als een politieke keuze. (Abicht et al., 1981, p. 15). Daarbij werd een onderscheid gemaakt tussen homoseksualiteit als een minderheidspositie binnen een heteromaatschappij en lesbianisme als fundamentele kritiek op die maatschappij: “Het is natuurlijk één ding om homoseksuelen als een te integreren minderheid in een normale heteromaatschappij te beschouwen! Het is heel iets anders om de enorme politieke betekenis van lesbisme [*sic*] in een heterogedomineerde wereld te erkennen.” (Abicht et al., 1981, p. 15). Volgens deze visie betekende het kiezen van vrouwen door vrouwen een directe aanval op heteronormatieve structuren. “Het kiezen van vrouwen voor vrouwen heeft een belangrijke politieke betekenis omdat het de hetero-kode schendt, die bepaalt dat vrouwen zich op mannen moeten richten.” Bovendien werd gesteld dat “met het doorbreken van de heteroseksuele norm uiteraard het hele daarop gebouwde systeem

¹⁷ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview An lescrauwaet in 2013.

[sic] in vraag gesteld” werd, aangezien “een lesbienne [] buiten de goedgekeurde gedragspatronen van huwelijk, gezin, het gratis verrichten van huishoudelijke arbeid” viel (Abicht et al., 1981, p. 20).

Binnen de (radicale) Antwerpse groepen leefde het idee dat lesbisch leven op zich een vorm van verzet was. In een radicaal perspectief werd gesteld dat “alleen al door hun bestaan lesbische gemeenschappen het artificiële (sociale) feit vernietigen vrouwen te beschouwen als een ‘natuurlijke groep’.” Lesbianisme werd daarmee “een politieke keuze, een al dan niet bewuste daad van het verzet tegen de uitbuiting en de onderdrukking door mannen.” (De Gendt, 1995, p. 90). Ook Joany in (Abicht et al., 1981, p. 48) formuleerde het expliciet: “Voor mij is lesbisme [sic] en politiek niet te scheiden. Het persoonlijke is immers politiek!” en voegde eraan toe: “Als ik in een sjiek restaurant met mijn vriendin verliefd doe, is dat al een politieke daad.” De keuze voor vrouwen werd daarbij zowel emotioneel als politiek begrepen. Lesbisch zijn als emotionele keuze betekende dat vrouwen zich goed voelden bij vrouwen en relaties met mannen vaak als onderdrukkend ervaarden, waardoor ze zich er niet goed bij voelden. “Een emotionele keuze noemen we dit omdat het vanuit onze buik komt: verliefdheid voel je. Seksuele aantrekkingskracht ook.” Politiek betekende dat hun feminisme een feminisme is “dat voor vrouwen kiest”, “We voelen ons niet goed bij mannen en dat is geen toeval: we weigeren nog affectie aan hen te geven zolang ze zich niet zelf emanciperen. Bij vrouwen voelen we ons emotioneel en politiek goed, met hen vrijen we dus.”¹⁸ Ook binnen theoretische teksten werd benadrukt dat “het aantal vrouwen dat door een diepe, feministiese [sic] bewustwording voor vrouwen gaat kiezen, dan ook alsmaar groter” werd (Abicht et al., 1981, p. 16). Daarmee werd lesbianisme voorgesteld als een bewust gekozen alternatief voor heteroseksuele structuren en machtsverhoudingen.

Binnen de Antwerpse lesbische groepen vertaalde zich dat ook naar concrete praktijken en organisatievormen. Op lesbiennedagen mochten geen mannen binnen en er werkten enkel vrouwen aan mee. Dat had te maken met individuele strijd, veiligheid en

¹⁸ *Liever Heks of het collectief der linkse lesbiennes*. (z.d.). [Brief]. z.o.z. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

machtsfactoren.¹⁹ Er leefde een duidelijke behoefte aan autonome vrouwenruimtes waarin vrouwen zich buiten mannelijke controle konden organiseren. Volgens Mieke lagen de prioriteiten van lesbiennes bij “durven naar buiten komen”, bijvoorbeeld door naar scholen te gaan om uit te leggen wie ze waren, maar ook bij emancipatorisch en politiek bezig zijn.²⁰ Tegelijkertijd werd binnen de beweging ervaren dat lesbische vrouwen een dubbele strijd moesten voeren. Mieke beschreef hoe er twee compleet verschillende werelden waren tussen mannen en vrouwen, en dat lesbiennes eerst nog moesten vechten voor vrouw zijn. Volgens haar “moest je wel eerst feminist zijn” en hadden homomannen een weinig actieve rol gespeeld in de vrouwenemancipatie.²¹

Die spanning tussen lesbische vrouwen en de gemengde homobeweging zorgde ervoor dat radicale lesbische groepen zich verspreidden over verschillende bewegingen tegelijk. Hun strijdkrachten waren verdeeld over “de gemengde homobeweging, de vrouwenbeweging en de onafhankelijke lesbienne-organisaties” (Hellinck, 1995, p. 249), wat bijgedragen heeft tot de dominantie van mannen. Daarnaast keerden veel radicale lesbiennes zich tegen de integratievisie van de traditionele homobeweging en uitten zij ook kritiek op delen van de vrouwenbeweging. (Ganzevoort, 1999, p. 265-70; Borghs, 2015, p. 109-10; Hellinck, 2007, p. 123).

De radicale lesbische beweging sloot ook aan bij bredere linkse politieke analyses. “Voor mij kan de lesbiese [*sic*] beweging niet anders dan links zijn. In alle rechtse en centrum-strekkingen wordt lesbisme [*sic*] a priori onderdrukt, omdat het gezin, de voortplanting en alle systemen van economische rendabiliteit die daaruit voortvloeien, erdoor bedreigd worden.” Joany in (Abicht et al., 1981, p. 49). Eliane Morissens stelde eveneens dat zij ervan overtuigd was “dat homoseksualiteit naast een affektieve en seksuele keuze ook een politieke keuze is”.²² Deze visie sloot aan bij een bredere emancipatiestrijd waarin sommige groepen het nastreven van oplossingen binnen het bestaande systeem

¹⁹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ann en Marleen in 2013.

²⁰ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Mieke in 2013.

²¹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Mieke in 2013.

²² Interview met Eliane Morissens in (Abicht et al., 1981, p. 80)

onvoldoende vonden. “Bepaalde inspanningen gaan echter verder, soms na mislukking van het reformisme, en stellen zich door het ganse maatschappelijk systeem aan te pakken revolutionair op.” (Carlier, 1974, p. 681-693). Zowel homogroepen als vrouwengroepen vertrokken daarbij vanuit “politisering van de persoonlijke ervaringen” (Cantillon, 1982).

Hoewel de jaren 1980 vaak worden beschreven als conservatiever dan de jaren 1970 (Faderman, 1992, p. 578), bleef het idee van lesbianisme als politieke daad voortleven. Volgens Mips Meyntjens was er in 1995 nog steeds een blijvende noodzaak aan een lesbische beweging: “Het lijkt wel of vrouwen tegenwoordig meer vanuit hun goesting kunnen kiezen om lesbisch te leven dan vanuit die gedrevenheid van een politieke keuze. Maar dat neemt niet weg dat het politiek blijft. Da’s misschien nog ’t geestige eraan: ze beseffen het niet maar doordat ze lesbisch leven en het niet verstoppen, hebben ze invloed op de maatschappij. Van ’t moment dat je beslist openlijk lesbisch te gaan leven, is dat politiek, of je nu geëngageerd bent in de beweging of niet” (De Gendt, 1995, p. 24). Daarmee bleef het idee bestaan dat lesbisch leven, doordat het afweek van heteroseksuele normen en verwachtingen, een fundamentele uitdaging vormde voor de patriarchale maatschappij.

De Dubbele Uitsluiting

Heel wat kennis ontbreekt over de lesbische beweging en haar verhouding tot enerzijds de (mannelijke) homobeweging en anderzijds de feministische beweging (Borghs, 2018). Die tussenpositie werd ook door lesbiennes zelf ervaren als een vorm van dubbele uitsluiting. Zoals Alice het verwoordde: “Een lesbienne zit tussen twee stoelen : werkt ze met mannen mee, dan wordt ze daar gediskrimineerd [*sic*]. Werkt ze met vrouwengroepen, dan botst ze daar op vooroordelen. Waar moeten we dan naartoe?” (Abicht et al., 1981, p. 48)

Uitsluiting in de homobeweging: De dominantie van mannen in de vroege holebibeweging.

Binnen de vroege homo- en lesbiënebeweging bestond een sterke dominantie van mannen, waardoor lesbiënes zich vaak gemarginaliseerd of uitgesloten voelden. Hoewel homo's en lesbiënes op basis van hun seksuele oriëntatie met gelijkaardige discriminatie werden geconfronteerd, waren hun leefwerelden en ervaringen niet dezelfde. Homoseksualiteit en lesbianisme waren "verschillend in verlangen maar worden om dezelfde reden gediscrimineerd" (De Gendt, 1995, p. 145). Daarnaast zijn ze verschillend gesocialiseerd, namelijk als mannen en vrouwen. Ook is er een verschil in subcultuur en leefwereld. Samenwerken "op het vlak van de belangen omwille van een gedeelde discriminatie op basis van de seksuele voorkeur" was mogelijk, "maar blijkt in de praktijk niet altijd zo eenvoudig" (Hellinck, 2003, p. 113).

Die moeizame samenwerking bestond al vanaf het begin van de Belgische homobeweging. De tegenstellingen tussen homo's en lesbiënes speelde hierbij een belangrijke rol. De samenwerking tussen mannen en vrouwen is, na het verlaten van Suzan Daniel uit het door haar opgestarte C.C.B. in 1953 na de opmerking: Je n'ai pas envie d'être commandé par une femme" van een man (Histories, z.d.-b), al van in het prille begin een heet hangijzer geweest. (Hellinck, 2003, p. 151). Lesbiënes bevonden zich daarbij vaak in een dubbel moeilijke positie. Binnen organisaties en publicaties werd homoseksualiteit vaak vanuit een mannelijk perspectief benaderd. "Dat aan vrouwelijke homoseksualiteit zoveel minder aandacht besteed wordt dan aan mannelijke, zowel in publikaties [*sic*] als in de sociale realiteit zal wel samenhangen met verschillende oorzaken: de dubbele discriminatie als vrouw en als homoseksueel legt de lesbische nog meer het zwijgen op, 'vrouwelijke seksualiteit' wordt minder ernstig genomen, onze ganse maatschappij is sterk androcentrisch." (Carlier, 1974, p. 681-93). Ook binnen encyclopedieën en wetenschappelijke werken werden lesbiënes nauwelijks vermeld. "Onnodig te vermelden dat in deze belangwekkende indeling aan de vrouwen geen lettergreep wordt besteed", terwijl in één rubriek wel "een heleboel Nederlandse én Vlaamse homogroeperingen worden vernoemd, maar geen enkele lesbische [*sic*] organisatie." Volgens de auteurs konden vrouwen blijkbaar worden afgedaan "met enkele stompzinnige en laatdunkende opmerkingen, en dan de échte homoseksuelen (lees: mannen) eens wetenschappelijk gaan benaderen". (Abicht et al., 1981, p. 70-71).

De mannelijke dominantie was ook zichtbaar binnen de georganiseerde homobeweging. De *Homo- en lesbiennejongerenkrant* gaf zelf toe dat de redactieraad “hoofdzakelijk een mannenzaak” was en dat dit ook te merken is wanneer je het blad leest.²³ Volgens getuigen werd er bovendien “veel minder over lesbianisme gesproken dan over homofilie”, zowel binnen de beweging als in boeken, waar homoseksualiteit meestal uitsluitend over mannen ging. Dat was dan ook voornamelijk negatief, maar vrouwen werden niet eens vermeld (David en Meyntjens, 2009, p. 141). Ook binnen koepelorganisaties bleven lesbiennes zich ondervertegenwoordigd voelen. In 1994 stond de koepelorganisatie F.W.H. (Federatie Werkgroepen Homofilie) ondanks de aanwezigheid van lesbische groepen nog steeds bekend als “een ‘mannenbolwerk’, een organisatie geleid door homomannen waar lesbiennes geen gehoor krijgen.” Toch bleven lesbiennes actief betrokken bij de organisatie, vaak op vraag van mannen.²⁴ Verschillende lesbiennes getuigden dat ze binnen de homobeweging een ondergeschikte rol kregen of het gevoel hadden dat hun stem niet werd gehoord (Goerlandt, 2021, p. 44). Ook persoonlijke getuigenissen uit Antwerpen bevestigen dit beeld. Ann²⁵ vertelde hoe zij in het begin naar het GOC (Gespreks- en Ontmoetingscentrum) gingen, “Maar dat was voor mannen”.²⁶ Volgens Ann “keken die mannen ons daar weg. Wij waren daar niet graag, allez, die wouden ons daar niet.”²⁷ Omdat er weinig alternatieven waren, bleef men toch komen, tot Atthis ontstond.²⁸ Ballings beschreef de verhouding met de mannelijke homobeweging als ook als moeilijk. Binnen organisaties zoals het F.W.H. werd “veel meer door diejen werkgroep gedaan voor de mannen als voor de vrouwen.” Bovendien speelde ook een mentaliteitsverschil mee: “zoals mannen in de gewone wereld eigenlijk zo’n beetje zich superieur voelen. Zo was dat ook in de homobeweging.”²⁹ Ze verwees ook naar Lily Goeminne, die uiteindelijk het F.W.H. verliet als werknemer, omdat er “te weinig rekening werd gehouden met het

²³ De Caluwé, R. (1992a, maart). De Koepel. *'T Knalpotteke*, 14(4), 34-35. AVG-Carhif, Brussel. – p. 12

²⁴ *Open brief aan alle lesbische vrouwen*. (1994, december). [Persbericht]. Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

²⁵ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁶ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁷ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁸ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

feit dat er ook wel homovrouwen waren”.³⁰ “In die tijd werd er veel meer voor de homo's gedaan dan voor de lesbiennes.”³¹

Tegelijkertijd bleef samenwerking tussen homo's en lesbiennes op bepaalde domeinen wel mogelijk. Volgens Ballings waren mannenorganisaties en lesbische groepen op sommige vlakken voor hetzelfde bezig, al bleef de vrouwenstrijd daar los van staan.³² Ria gaf aan dat samenwerking vooral gebeurde rond thema's die beide groepen aanbelangden, zoals Roze Zaterdag en wetgevend werk.³³ Ook binnen de bredere beweging leefde het besef dat samenwerking niet eenvoudig was. De feministische beweging gaf volgens Ria een bewustzijn over het uitgesproken patriarchaat. Mede hierdoor was het moeilijk om met mannen samen te werken. Volgens haar hadden mannen “lang het voor het zeggen gehad” en bleef het moeilijk om vrouwen intern gelijkwaardig te behandelen. Daarom hadden vrouwen er “veel nood aan om zich ook apart te organiseren”.³⁴

Sommige stemmen probeerden echter net samenwerking te verdedigen. In een reactie op plannen voor een onafhankelijke vrouwencoördinatiegroep werd geschreven: “Hopelijk is de bron waar dat het vandaan komt fout, maar het zou echt kunnen dat er een trend heerst om onafhankelijk van de F.W.H. een vrouwencoördinatiegroep op te starten, zonder samenwerking met de mannen.” De auteur pleitte “voor een stevige vrouwenafdeling waar alle groepen samen achter staan”, maar vroeg zich af “waarom de F.W.H. laten vallen?” als we toch voor hetzelfde doel strijden³⁵. Ook verscheen in een artikel over de homobetoging van 1979 de optimistische uitspraak dat “de tijden dat de homobeweging een door mannen gedomineerde zaak was, duidelijk voorbij” waren. Tegenstrijdig wees het artikel er ook op dat “bij Jan Publiek nog steeds de waanidee leeft

³⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

³¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³² Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

³³ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

³⁴ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

³⁵ Maria. (1979b, juni). F.W.H. zinloos...? *'T Knalpotteke*, 1(1), 20. AVG-Carhif, Brussel.

dat homoseksualiteit alleen maar bij mannen voorkomt”³⁶. Toch tonen zowel getuigenissen als analyses aan dat lesbiennes zich nog lange tijd moesten verhouden tot een homobeweging waarin mannelijke ervaringen dominant bleven.

Los van de organisatorische tegenstrijdigheden hadden geïnterviewde vrouwen wel vrienden in de mannelijke homobeweging. “Ik kwam wel overeen met met homo's. Maar dat ‘t is, ze waren geselecteerd”,³⁷ “Wij hadden ons vrienden, he”.³⁸

Uitsluiting in de vrouwenbeweging: De angst van sommige feministes voor de invloed van lesbiennes op vrouwenemancipatie.

De verhouding tussen de lesbische beweging en de heteroseksuele vrouwenbeweging was vaak complex en gespannen. Hoewel lesbiennes een zeer actieve rol speelden binnen de tweede feministische golf, werden zij tegelijkertijd regelmatig geconfronteerd met wantrouwen, uitsluiting en de angst dat hun zichtbaarheid de vrouwenbeweging zou schaden. Diverse studies hebben beschreven hoe binnen de vrouwenbeweging vaak geen plaats was voor lesbische vrouwen. Er was sprake van een “conceptuele uitsluiting met enerzijds de heteroseksualisering van het feminisme en anderzijds het ontstaan van een lesbische subcultuur”. (Ganzevoort, 1999, p. 256). Er heerste binnen de vrouwenbeweging een grote angst voor alles wat met lesbisch zijn te maken had. Vrouwen mochten lesbisch zijn, maar werden geacht daar niet over te praten en zeker niet te dominant aanwezig te zijn in het publieke beeld van de beweging. Lesbiennes werden vaak op de achtergrond gehouden om ‘gewone huisvrouwen’ niet af te schrikken, terwijl hen tegelijk werd verweten dat zij “alle vrouwen lesbische wilde maken” (De Gendt, 1995).

Lesbiennes speelden een cruciale rol binnen de feministische beweging. “Alhoewel de talloze lesbiennes die in de vrouwenbeweging werkzaam zijn, dikwijls de actieve kern vormen in actiegroepen, vrouwenhuizen en -kafes, [] definieert het feminisme in

³⁶ Maria. (1979b, juni). F.W.H. zinloos...? *'t Knalpotteke*, 1(1), 20. AVG-Carhif, Brussel.

³⁷ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁸ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

Vlaanderen zichzelf duidelijk als heteroseksueel.” (Abicht et al., 1981, p. 20-21). Volgens verschillende lesbische feministen lag daar een fundamenteel probleem. “Zolang goedkeuring en aanvaarding door mannen voor vele feministen nog belangrijk blijft, kan het beruchte ‘lesbische *[sic]* etiket’ tegen vrouwen misbruikt worden.” Bovendien werd gewaarschuwd dat een feminisme “dat bang is voor etiketten als ‘lesbies’ *[sic]* en ‘mannenhaatster’ afhankelijk blijft van mannelijke goedkeuring en bijgevolg ingekapseld zal worden.” (Abicht et al., 1981, p. 20-21). Lesbianisme werd volgens hen te vaak gezien als een afkeer van mannen in plaats van een toekeren naar vrouwen (Abicht et al., 1981, p. 20-21).

Deze spanningen kwamen op verschillende momenten expliciet naar buiten. Tijdens de Nationale Vrouwendag van 1975 in Hasselt betoogden lesbische vrouwen tegen de discriminatie door heterofeministen met de slogan: “wij kunnen ons gelaat in deze maatschappij nog altijd niet vertonen” (Bonte e.a., 2014; Trommelmans, 2006, p. 40). Ook in 1981 demonstreerden lesbiennes opnieuw tegen de vrouwenbeweging om de interne discriminatie aan te kaarten (Borghs, 2015; Trommelmans, 2006). Hier heersen onevenwichtige verwachtingen: van lesbiennes werd verwacht dat zij wel mee opstapten in feministische acties, maar wederzijdse solidariteit bleef vaak uit: “Van de feministische zijde vindt men het niet meer dan vanzelfsprekend dat lesbischen *[sic]* mee opstappen in de abortusbetoging, doch hoeveel vrouwen uit de vrouwenhuizen sluiten zich aan in de homorangen wanneer daar betoogd wordt?” Tegelijk stelde zij: “Waar zou de vrouwenbeweging komen te staan als de lesbischen *[sic]* in blok besloten zich volledig terug te trekken? De meeste kombattieve feministen zijn meestal lesbischen *[sic]*!”.³⁹ Dit bleef zich op latere momenten in de tweede helft van de twintigste eeuw nog steeds uiten. “We willen met de aktie op deze vrouwendag ook duidelijk aantonen dat wij lesbiennes het beu zijn dat onze hetero-feministische zussen rode wangen krijgen als ze het woord ‘lesbisch’ uitspreken en zenuwachtig worden als ze aan het woord denken.”⁴⁰

³⁹ Claessens, V. (1980, april). Lesbischen overboord in de derde feministische golf? *'T Knalpotteke*, 1(9), 3-5. AVG-Carhif, Brussel.

⁴⁰ *Draai niet rond de pot*. (1995, november 11). V.U. Lesbisch Netwerk. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Binnen vrouwenhuizen en vrouwencafés werden lesbiennes vaak geconfronteerd met subtiele of expliciete vormen van uitsluiting. “Ondanks het vele werk in de vrouwenbeweging dat ze verzetten en de solidariteit van lesbische [*sic*] vrouwen met hun heterozussen, worden lesbiennes ten gepasten tijde verzocht om zich wat 'diskreter te manifesteren” (Abicht et al., 1981, p. 21). Lesbiennes in vrouwenhuizen konden met specifiek lesbische eisen nauwelijks terecht, omdat er “te veel angst” bestond dat zij het imago van de vrouwenbeweging zouden bepalen of “besmetten”. Vrouwen mochten dus wel lesbisch zijn, “maar werden geacht daar niet te veel over te praten en er niet te veel mee naar buiten te komen.” (Hellinck, 2007, p. 114).

Getuigenissen tonen hoe sterk die spanning werd ervaren. In de jaren '80 werd een lesbische workshop in Leuven zelfs stopgezet op vraag van de vrouwenbeweging, “omdat het vrouwen zou afschrikken om naar het vrouwenhuis te komen”. Volgens Ria was er toen “weinig tot geen solidariteit met lesbische” vrouwen.⁴¹ Ook Ballings gaf aan dat samenwerken met vrouwen niet altijd gemakkelijk was.⁴² Tegelijk was zij dankbaar dat zij binnen de beweging terechtgekomen was, ondanks twistpunten rond wie zich als ‘goede, intelligente feministe’ mocht profileren.⁴³ Lescrauwaet verwees eveneens naar lesbiennes die ontevreden waren over de vrouwendagen, al gaf zij aan dat er met nieuwe generaties feministes betere contacten ontstonden⁴⁴. Binnen die discussies speelde ook de angst voor beeldvorming een grote rol. Alice stelde over haar eigen aanwezigheid als lesbische vrouw in een vrouwencafé: “Maar onze manifeste aanwezigheid verhoogt de drempel voor hetero-vrouwen!” (Abicht et al., 1981, p. 47), dit kunnen we zien als zichzelf uitsluitend. Lily reageerde daar fel op: “Ik vind dat je als lesbiennes wel moet opkomen voor andere vrouwen, maar zonder dat we onze eigen identiteit eraan opofferen ! Ik ben het beu om altijd te moeten horen dat lesbiennes zich moeten

⁴¹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

⁴² Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

⁴³ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

⁴⁴ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview An lescrauwaet in 2013.

aanpassen aan hetero-vrouwen, dat we moeten oppassen om hen niet "af te schrikken".” (Abicht et al., 1981, p. 47)

De oprichting van autonome lesbische groepen moet in deze context begrepen worden. Verschillende vrouwen waren daarvoor actief binnen het GOC Antwerpen en stapten daarna over naar het Vrouwencentrum Antwerpen. “Ook daar was de samenwerking echter niet optimaal”, “omdat die feministische organisaties bang zijn voor homofielen”, waarna uiteindelijk Atthis ontstond (Hellinck, 2003). In de jaren 80 trokken sommige lesbische vrouwen zich gedeeltelijk terug uit de vrouwenbeweging om zich sterker op de lesbische beweging te richten, al betekende dat geen volledige breuk (De Gendt, 1995).

Toch was de verhouding tussen feminisme en lesbianisme niet uitsluitend conflictueus. De feministische beweging sympathiseerde volgens Ria vaak wel met de homo- en lesbiennebeweging.⁴⁵ Op de Vrouwendag van 1992 werd expliciet benadrukt dat “heel veel lesbiennes” actief waren in de verschillende werkgroepen en het organiserend comité.⁴⁶ Op vrouwendagen konden lesbische vrouwen en heterovrouwen wel degelijk samengebracht worden, op een lesbiennedag gebeurde dit niet.⁴⁷ Bovendien voelden sommige vrouwen zich net dankzij de feministische en lesbische gemeenschap voor het eerst ergens thuis. Micheline beschreef hoe “de feministische en de lesbische gemeenschap” haar “voor de eerste keer in mijn leven het gevoel [gaven] van ergens bij te horen”.⁴⁸

Het onderscheid tussen feminisme en lesbianisme bleef belangrijk. “We hebben de neiging lesbisch zijn en feministisch zijn samen te nemen, maar dit gaat niet altijd zo. Je kunt van vrouwen houden zonder feministisch te zijn.”⁴⁹ Ondanks alle spanningen bleef

⁴⁵ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

⁴⁶ Vrouwendag. (1992, december). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 12. RoSa.

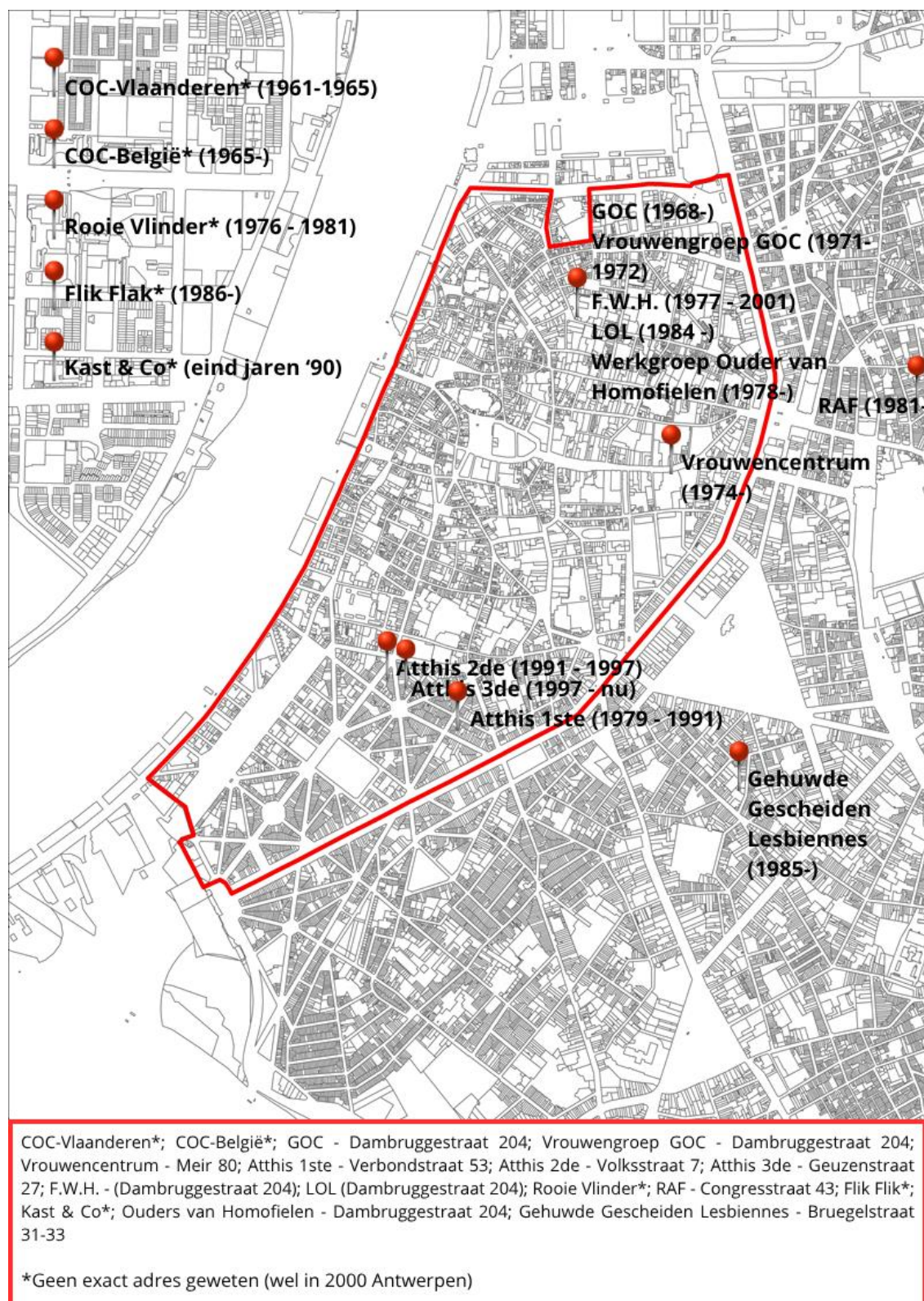
⁴⁷ Claeyns, N. (1993). Ik denk dat vrouwen elkaar vinden in het feminisme. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 18, 12-13. RoSa.

⁴⁸ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

⁴⁹ Claeyns, N. (1993). Ik denk dat vrouwen elkaar vinden in het feminisme. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 18, 12-13. RoSa.

het feminisme een cruciale rol spelen in het bespreekbaar maken van lesbianisme. Het hielp vrouwen bij het “durven naar buiten treden en bewustzijn” (De Gendt, 1995).

Hoofdstuk 2: Formele Organisaties

Figuur 1: (Grootschalige Basiskaart Antwerpen, 2010) bijgewerkt met locaties van organisaties door L. Dötsch

Organisaties in Antwerpen: Ontstaan, doelstellingen en hun rol in lesbische emancipatie in de regio.

De dubbele uitsluiting van lesbiennes binnen zowel de homobeweging als de vrouwenbeweging leidde vanaf de jaren 1970 tot de oprichting van autonome lesbienneorganisaties. Voor veel lesbiennes waren de traditionele holebiorganisaties immers mannenbastions, terwijl zij ook binnen de vrouwenbeweging vaak geen luisterend oor vonden voor hun eigen verlangens en ervaringen. Daarom werd in 1974 de eerste autonome lesbiennegroep in Vlaanderen opgericht: Sappho in Gent. Op de nationale vrouwendag van 1975 maakten lesbiennes zich zichtbaar door gemaskerd het podium te beklimmen met de boodschap: “Wij kunnen ons gelaat in deze maatschappij nog altijd niet vertonen” (Trommelmans, 2006, p. 40) Sappho bleef actief tot 1981 en bevond zich in een moeilijke positie, omdat de groep weinig aansluiting vond bij zowel de feministische beweging als de door mannen gedomineerde homobeweging (Borghs, 2018).

De eerste georganiseerde Belgische homo- en lesbiennevereniging ontstond in 1953 toen Suzan Daniel (Suzanne de Pues), geïnspireerd door haar contacten met het Nederlandse C.O.C. in Amsterdam, het Centre Culturel Belge/Cultuurcentrum België (CCB) oprichtte (Hellinck, 2003; Trommelmans, 2006, p. 92-). De werking had een kleine, voornamelijk Franstalige kern (Hellinck, 2003) en werd later verdergezet door mannen (Borghs, 2018, p. 237-57). In 1961 ontstond in Antwerpen een Vlaamse afdeling onder de naam Cultuur- en Ontspanningscentrum Vlaanderen (COC-Vlaanderen) (De Gendt, 1995), gevestigd aan de Oostenstraat 32.⁵⁰ Interne tegenstellingen leidden in 1965 tot een afsplitsing en de oprichting van COC-België (De Gendt, 1995). In dezelfde periode ontstond het Gespreks- en Onthaalcentrum (GOC) in Antwerpen, opgericht in 1968 en gevestigd aan de Dambruggestraat 204 (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 105). Het GOC was een centrum, clubbar en hulp- en informatiebureau voor homo's en lesbiennes en had als doel “de acceptatie van homoseksueel gedrag” en “de integratie”

⁵⁰ *Enige verenigingen voor homofielen*. (z.d.). [Informatiemap G.O.C.]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

van homofiele mannen en vrouwen in hun leef- en werkmilieu te bevorderen.⁵¹ Het GOC was geen privéclub, maar een centrum voor iedereen. Het functioneerde volledig op vrijwillige basis, organiseerde gespreksavonden, praatgroepen en voorlichtingsactiviteiten en was aangesloten bij de Federatie Werkgroepen Homofilie (F.W.H.), die op hetzelfde adres gevestigd was.⁵² Ook hier bleef de aandacht voor lesbiennes niet vanzelfsprekend. Dit zien we terug in een oproep voor meer vrouwen bij G.O.C.: “de laatste tijd wordt het G.O.C. enkel nog bezocht door mannen.” De vrouwen die deze oproep plaatsden, willen iets doen om lesbiennes samen te brengen en willen een weekendavond per maand voor vrouwen alleen.⁵³

Het GOC was in de jaren 1970 “dé belangrijkste plaats voor vele zoekende homo’s en lesbiennes”, maar tegelijk groeide de nood aan autonome lesbische ruimtes (Winters, 2011). In 1971 werd binnen het GOC een aparte vrouwengroep opgericht door ongeveer veertig vrouwen, maar “we werden toch overrompeld door de mannen” (Abicht et al., 1981, p. 46). Vanuit deze frustraties ontstond in Antwerpen uiteindelijk Atthis. Een groep lesbiennes had eerst geprobeerd zich te integreren in het Vrouwencentrum Antwerpen, dat opgericht is in 1974 aan de Meir 80⁵⁴, maar ook daar stootten zij op weerstand, omdat “de vrouwen van het Vrouwencentrum erg bang waren voor het lesbische [*sic*] etiket” (Abicht et al., 1981, p. 46). Volgens Hellinck (2007) twijfelde een groep Antwerpse vrouwen jarenlang tussen het GOC en het Vrouwencentrum, maar voelde zich “noch in de homobeweging noch in de feministische beweging echt thuis en/of welkom”.

Op 15 september 1978 richtten zestien lesbiennes daarom Atthis op, nadat zij zich hadden gesplitst van het GOC Antwerpen wegens ontevredenheid over hun minderheidspositie (De Gendt, 1995).⁵⁵ Na 8 weken te bestaan kende Atthis 133 leden.⁵⁶ Aanvankelijk gebruikte de groep gratis een kelderruimte van het Oranjehuis aan de Hoogstraat 69, op voorwaarde dat dit adres nooit publiek vermeld zou worden. Toen

⁵¹ *Gespreks- en Onthaalcentrum*. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10 ('76)).

⁵² *Gespreks- en Onthaalcentrum*. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10 ('76)).

⁵³ [Oproep]. (z.d.). AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

⁵⁴ Viv. (1980, maart). Tussen vrouw en pint. *'T Knalpotteke*, 1(8). AVG-Carhif, Brussel.

⁵⁵ [Aanvraag]. (1979, februari 12). AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

⁵⁶ [Brief]. (1978, november 6). AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

Atthis toch eens met dat adres verscheen in een advertentieblad, werd de groep onmiddellijk buitengezet.⁵⁷ Nadien verbleef Atthis tijdelijk opnieuw in het GOC en verhuisde ze in 1979 naar een eigen huis aan de Verbondstraat 53 (De Gendt, 1995). In augustus 1991 (De Gendt, 1995, p. 64) verhuisde de vereniging naar de Volksstraat 7 en Geuzenstraat 6, waar het correspondentieadres en het praatcafé gevestigd waren.⁵⁸ Op 1 maart 1997 verhuisde Atthis opnieuw, naar Geuzestraat 27.⁵⁹

Atthis omschreef zichzelf als een “lesbische, feministische en maatschappijkritische groep” (De Gendt, 1995). De organisatie wilde vrouwen begeleiden op familiaal, sociaal, juridisch, cultureel en psychologisch vlak en bood een ontmoetingsplaats voor lesbische en biseksuele vrouwen.⁶⁰ De vereniging had een kleine bibliotheek en organiseerde praatavonden, sportactiviteiten, uitstappen, exclusieve vrouwenfuiven, informatiesessies en gaf het tijdschrift *De Knalpot* uit.⁶¹ Atthis was aangesloten bij de F.W.H. en later ook bij het Coördinatiecomité Lesbische Vrouwen.⁶² Ondanks haar belangrijke rol werd Atthis door sommigen ervaren als gesloten of elitair. Een getuige beschreef Atthis als “een wat te gesloten club” (Hellinck, 2024, p. 8-12). Ook spreken getuigen over een sfeer van “kliekjes” waardoor nieuwe vrouwen zich minder snel welkom voelden (Winters, 2011). Atthis voelde voor sommige vrouwen aan als een uitgelezen club met een “elite volkje”, doorheen de jaren zou de vereniging wel losser zijn geworden.⁶³ “Ik [ging] niet zo dikwijls [naar Atthis]. Wij hadden het gevoel dat Atthis zo een beetje een gesloten, bekende groep was. [] Waar dat naar mijn gevoel allee moeilijk Uhm connectie mee te maken was, vond ik zo. [] [Voelde mij] niet, niet echt welkom.”⁶⁴

⁵⁷ W., F. (1979, juni 28). Bang voor reactie: Organjehuis weert homo's. *De Morgen*, 9. AVG-Carhif, Brussel ('T Knalpotteke).

⁵⁸ *11de Lesbiennedag*. (1996, mei 25). [Brochure]. Lesbisch Doe-Front en Atthis vzw. RoSa (Organisatiemap RoSa 9).

⁵⁹ *Atthis is verhuisd!* (1997, februari 1). [Aankondiging]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

⁶⁰ *Atthis vzw: Lesbische Vrouwen groep*. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 ('78 - '89)).

⁶¹ *11de Lesbiennedag*. (1996, mei 25). [Brochure]. Lesbisch Doe-Front en Atthis vzw. RoSa (Organisatiemap RoSa 9).

⁶² *Atthis vzw: Lesbische Vrouwen groep*. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 ('78 - '89)).

⁶³ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-LSG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

⁶⁴ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

Naast Atthis ontstonden verschillende andere lesbiennegroepen. Chatterbox, actief van 1980 tot 1987 (Winters, 2011, p. 62), werd omschreven als een meer open en rebelse lesbische groep⁶⁵, georganiseerd vanuit een cafécontext in tegenstelling tot het meer besloten verenigingsleven van Atthis (Winters, 2011, p. 70). De uitgebreide impact van Chatterbox wordt besproken in hoofdstuk 3. In de tweede helft van de jaren 1990 ontstond de Lesbotafel, een samenwerkingsverband tussen lesbische groepen uit onder meer Brugge, Antwerpen, Leuven, Hasselt en Roeselare.⁶⁶ Sinds 1974 hebben er twintig lesbiennegroepen bestaan, waarvan er elf een kort leven kenden. Atthis vormde hierin een uitzondering door haar lange bestaan. Na 1985 werden er nog tien lesbiennegroepen opgericht die in 1995 nog steeds bestonden (De Gendt, 1995).

Binnen de bredere homobeweging ontstond in 1977 de Federatie Werkgroepen Homofilie (F.W.H.), na een fusie tussen de burgerlijke homobeweging (Infoma/GOC) en de Federatie van Vlaamse Sjaloomgroepen (Trommelmans, 2006).⁶⁷ De F.W.H. was gevestigd in de Dambruggestraat 204 in Antwerpen⁶⁸ en fungeerde als overkoepelende organisatie voor homo- en lesbiennegroepen in Vlaanderen. De federatie had een dubbel doel: individuele opvang en psychosociale begeleiding en maatschappelijke emancipatie.⁶⁹ De organisatie gaf brochures en tijdschriften uit, verzorgde voorlichting, organiseerde groepswork en stimuleerde regionale begeleidingsgroepen.⁷⁰ In de jaren 1980 kreeg de F.W.H. overheidssubsidies en professionaliseerde de werking (Borghs, 2018, p. 237-57). Toch bleef de organisatie voor veel lesbiennes een “mannenbolwerk”.⁷¹

⁶⁵ Goeminne, L. (11/05). *Lesbiennedag* [Flyer]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

⁶⁶ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-LSG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

⁶⁷ *Enige verenigingen voor homofielen*. (z.d.). [Informatiemap G.O.C.]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

⁶⁸ *Federatie werkgroepen homofilie*. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10 ('80)).

⁶⁹ *Federatie werkgroepen homofilie*. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10 ('80)).

⁷⁰ *Wat de Federatie Werkgroepen Homofilie wil*. (z.d.). [Informatie]. FWH vzw. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10).; FWH-Info. (1989, maart). *'T Knalpotteke*, 11(4). AVG-Carhif, Brussel.

⁷¹ *Open brief aan alle lesbische vrouwen*. (1994, december). [Persbericht]. Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Niet alle lesbische groepen sloten zich aan bij de F.W.H. Ongeveer de helft van de lesbiennegroepen was lid, waaronder Sappho en Atthis. De redenen varieerden van pragmatische samenwerking tot het vormen van een sterker front tegen extreemrechts (De Gendt, 1995). Binnen de F.W.H. ontstonden ook lesbische overlegstructuren. In september 1978 organiseerde de F.W.H. een studieweekend rond “Vrouwen in de Vlaamse homobeweging”. Het ging daar over de coördinatie tussen de verschillende lesbische groepen en de uitwerking van een gemeenschappelijk platform (Hellinck, 2007). Hieruit ontstond het Coördinatiecomité Homofiele Vrouwengroepen, later hernoemd tot het Coördinatiecomité Lesbische Vrouwen (CoCoLev) (De Gendt, 1995, p. 114).⁷² Dit comité wilde zorgen voor opvang, bewustwording en coördinatie tussen lesbische groepen en diende vooral om gezamenlijk deel te nemen aan de nationale vrouwendag (Hellinck, 2003). Na ongeveer drie jaar viel de werking uiteen (Hellinck, 2003), vermoedelijk door onderlinge verdeeldheid (De Gendt, 1995, p. 115). In 1982 werd F.W.H. actiegerichter; de organisatie en leden traden meer naar buiten als zichzelf (Hellinck, 1995, p. 239). In 1984 ontstond binnen de F.W.H. LOL, het Landelijk Overleg Lesbiennes, dat informatie-uitwisseling en samenwerking tussen lesbische groepen wilde bevorderen (De Gendt, 1995, p. 116-17).

Naast de meer gematigde organisaties bestonden er ook radicalere actiegroepen. De Rooie Vlinder, opgericht in 1976 als “socialistische actiegroep voor de bevrijding van homoseksualiteit”, had kernen in Gent en Antwerpen (Histories, z.d.-a). De groep profileerde zich eerst als socialistisch-feministisch en benadrukte solidariteit met de vrouwenbeweging (Cantillon, 1982, p. 15-16). Het eerste publieke optreden vond plaats op de vrouwendag van 11 november 1976 (Hellinck, 2003). Dit terwijl de leden enkel homoseksuele mannen waren (De Wit, 1982, p. 703-15). Na kritiek van feministische vrouwen liet de groep het label “feministisch” vallen en ging ze zich explicieter organiseren als homoseksuele mannengroep (Cantillon, 1982, p. 15-16). De Rooie Vlinder hield op te bestaan op 9 oktober 1981 (Hellinck, 2003). Kort daarna ontstond het Roze Aktiefront (RAF), dat grotendeels de doelstellingen van de Rooie Vlinder overnam. Opgericht op 16 oktober 1981 als radicale socialistische actiegroep ter bevrijding van de

⁷² *Verslag vergadering 8 juni*. (z.d.). [Vergaderverslag]. Sappho. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 ('75 - '86)).

homoseksualiteit (Trommelmans, 2006, p. 100). Het RAF was gevestigd aan de Congresstraat 43 in Antwerpen.⁷³

Figuur 2: Eerste samenkomst van ouders met homofiele kinderen -
(VanDer Linden en Perdaens, 1980; p. 68)

In de jaren 1980 en 1990 verbreedde de beweging zich verder. De eerste Vlaamse holebi-jongereengroep Flik Flak werd opgericht midden jaren 1980 in Antwerpen (Borghs e.a., 2021, p. 72). Later, eind jaren '90, kwam ook Kast & Co, een jongereengroep voor homo's, lesbiennes en biseksuelen tot 26 jaar, met

adres: postbus 346.⁷⁴ Daarnaast ontstonden specifieke groepen zoals de Werkgroep Ouders van Homofielen, opgericht na een F.W.H.-congres in november 1978.⁷⁵ Deze groep wilde ouders ondersteunen bij de aanvaarding van hun homofiele kinderen (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 67) en organiseerde ontmoetingsdagen, gespreksavonden en telefonische ondersteuning.⁷⁶ Ook Gehuwde of Gescheiden Lesbiennes (GGL), ontstaan in Antwerpen in 1985 op initiatief van de F.W.H., richtte zich op een specifieke doelgroep (De Gendt, 1995, p. 64). De groep bood individuele opvang, door middel van juridische en medische bijstand en door morele ondersteuning, maar bood ook maandelijkse praatgroepen aan. GGL was gevestigd in Elcker-Ik aan de Breugelstraat 31-33.⁷⁷ Hier zien we de samenwerking tussen F.W.H., Chatterbox vzw en

⁷³ Ghijs, A. (1991, oktober 11). *Homo-politici moeten opkomen voor de rechten van hun groep*. RoSa, Brussel.

⁷⁴ Kast & Co. (z.d.). [Flyer]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

⁷⁵ *Werkgroep ouders van homofielen*. (z.d.). [Inlichting]. Werkgroep Antwerpen. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10).

⁷⁶ Tien jaar Werkgroep Ouders van Homofielen. (1989, februari). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 15, 5. RoSa.; Van Emrik, A. (1980, februari 20). *2de Nationale ontmoetingsdag te Antwerpen* [Aankondiging]. FWH. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10).; Cramers, M. (1990). Nationale ontmoetingsdag ouders van homofielen. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 16, 9. RoSa.

⁷⁷ *Gehuwd Gescheiden Lesbiennes*. (z.d.). [Brochure]. J. Geens. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 (jaren '70 en '80)).

Atthis terug. Voor inlichtingen voor de groep word je naar Chatterbox vzw gestuurd en er worden infosessies gehouden bij Atthis.⁷⁸

Vanaf de jaren 1990 groeide de samenwerking tussen organisaties opnieuw sterker. In 1995 werd het Roze Huis in Antwerpen opgericht als samenwerkingsverband van verschillende homo- en lesbieneverenigingen.⁷⁹ In 1998 werd dit omschreven als “de eerste concrete erkenning van de Antwerpse homo- en lesbiennegemeenschap”.⁸⁰ In de jaren 1990 groeide ook de openheid van de F.W.H. naar lesbiennes toe. Zo komt er een ‘vernieuwingsgroepje’ dat zich moet buigen over de herstructurering van de F.W.H., waarbij een van de prioriteiten is om te streven naar gelijkheid tussen homo’s en lesbiennes binnen F.W.H. Het mannelijke bestuur beseft het belang van samenwerking met lesbiennes, wat zich onder meer vertaalde in meer aandacht voor lesbische thema’s in de *Homo-Lesbiennejongerenkrant* (De Gendt, 1995). Hierdoor ontstond geleidelijk een grotere eensgezindheid binnen de Vlaamse homo- en lesbiennebeweging.

De Werkwijze: Van praatgroepen tot politieke actie. Hoe organisaties een brug sloegen tussen theorie en praktijk.

In het vorige puntje komt de werkwijze van verschillende organisaties al deels naar voren. Hier worden deze verder uitgediept. De wens tot verandering is een inherent kenmerk of de ‘raison d’être’ van sociale bewegingen. Waarde-georiënteerde bewegingen zoeken fundamentele veranderingen op en pogen dus een verandering in de basiswaarden te realiseren. Hier horen de mensenrechtenbewegingen, de vrouwenbeweging en de holebibeweging bij (Motmans, 2006, p. 14). Binnen de lesbische beweging vertaalde die veranderingsdrang zich in een combinatie van opvang, ontmoeting, bewustwording en politieke actie. Organisaties probeerden een brug te

⁷⁸ Kontaktgroep gehuwde & uit de echt gescheiden lesbiennes. (1987). *’T Knalpotteke*, 9(2). AVG-Carhif, Brussel.

⁷⁹ *Het roze huis*. (1995, mei 1). [Flyer]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

⁸⁰ E., A. (1998, juli 25). *Antwerpen krijgt socio-cultureel huis voor homo’s, lesbiennes en bi’s*. RoSa, Brussel.

slaan tussen theorie en praktijk door zowel ruimte te maken voor persoonlijke verhalen en praatgroepen als voor manifestaties, vormingswerk en publieke zichtbaarheid.

In de eerste decennia van de Belgische homo- en lesbiënebeweging werd de werking sterk beïnvloed door Nederland en Frankrijk. Dat was ook het geval wanneer in 1968 in Antwerpen enkele personen een nieuw initiatief uit de grond stampten: een gesprekscentrum, zonder lidkaart of -geld, zonder vast lokaal, bestuur of statuten (GOC). Het doel was mensen samenbrengen, uit hun isolement halen en contacten met de buitenwereld opbouwen, zodat er over homofilie gepraat kon worden zoals er over heterofilie gepraat werd. Dit gesprekscentrum werkte inspirerend voor andere steden zoals Gent, Leuven, Brugge en Mechelen (Hellinck, 2007, p. 112). Toch bleven deze werkgroepen vooral mannelijk gericht. Het publiek bestond hoofdzakelijk uit jonge, ongehuwde, mannelijke bedienden en de groepen waren niet erg toegankelijk voor lesbische vrouwen. Net zoals in homobars waren vrouwen numeriek zwak vertegenwoordigd binnen de werkgroepen, waardoor zij ook in dit milieu met beperkte ontmoetingskansen te maken hadden (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 141).

In 1978 organiseerde F.W.H. het weekend 'Vrouwen in de Vlaamse homofiele beweging', waar een dertigtal vrouwen samen nadacht over de vraag: "Waarom is de vrouw zo minoritair aanwezig in het bestaande verenigingsleven voor homofielen?" (Hellinck, 2003). Tijdens dit weekend werd gediscussieerd over doelstellingen en inhoud van een homoseksuele vrouwenwerking, het verband tussen de vrouwenbeweging en de homobeweging, de samenwerking van homoseksuele mannen en vrouwen binnen één organisatie en de mogelijkheid tot organisatie van een vrouwenwerking binnen de F.W.H. Het weekend resulteerde in het startschot van het Coördinatiecomité Homofiele Vrouwen (CoCoHoV), later Coördinatiecomité Lesbische Vrouwen (CoCoLev) (Hellinck, 2003, p. 114-16). Volgens verschillende groepen was het nut van een gecoördineerde werking groot: "Door ons te verenigen en samen met iets naar buiten te komen hebben we meer zeggingskracht en krijgen we meer gehoor dan wanneer we versnipperd

werken.”.⁸¹ Niet alle groepen stonden hier echter achter; Liever Heks wilde geen onderdeel uitmaken van CoCoLev.⁸²

De werking van de lesbische organisaties was sterk gericht op ontmoeting en opvang. Café-avonden functioneerden als ontmoetingsruimte om lesbiennes samen te brengen, terwijl praatavonden dienden voor vorming en informatie. Daarnaast organiseerden groepen ontspannende activiteiten, fuiven en buitenactiviteiten. Ze verspreidden informatie via folders, advertenties in plaatselijke kranten en medewerking aan radio- en televisieprogramma's (De Gendt, 1995, p. 103). Radioprogramma's zoals 'Tussen pot en pint' en 'Frontaal Feminaal' op Radio Centraal in Antwerpen maakten deel uit van die groeiende zichtbaarheid (Winters, 2011, p. 47).

Atthis speelde hierin een centrale rol. De vereniging werkte als vzw met een algemene vergadering en een beheerraad (De Gendt, 1995, p. 78). De groep organiseerde onthaalmomenten, instuiven, praatavonden, buitenactiviteiten en fuiven, maar bood ook informatiemateriaal aan en werkte met verschillende werkgroepen. In het tijdschrift *'T Knalpotteke* verschenen: agenda's, zoekertjes, kritische artikels, filmreviews, contactgegevens van groepen in andere steden, boekbesprekingen en persberichten van F.W.H. Daarnaast publiceerde men ook persoonlijke bijdragen van leden.⁸³ Een agenda uit 1979 toont hoe divers de werking was: filmvertoningen, Atthis-fuiven, fotowedstrijden, heidewandelingen, praatavonden, congressen rond jongeren en homoseksualiteit en zelfs een oproep om de nieuwe ruimte mee te schilderen.⁸⁴ Ook latere activiteiten tonen die brede werking: een homo- en lesbiennefuif in de Antwerpse stadsfeestzaal, debatten rond coming-out, ijsschaatsen, dia-avonden en algemene vergaderingen.⁸⁵ Atthis organiseerde bijvoorbeeld ook infoavonden voor ouders van lesbische dochters om hen met elkaar in gesprek te laten gaan en om hun verwerkingsproces beter te begrijpen.⁸⁶

⁸¹ Viv. (1979d, juni). Coordinatie Comitee Lesbische Vrouwen. *'T Knalpotteke*, 1(1), 8. AVG-Carhif, Brussel.

⁸² Viv. (1979d, juni). Coordinatie Comitee Lesbische Vrouwen. *'T Knalpotteke*, 1(1), 8. AVG-Carhif, Brussel.

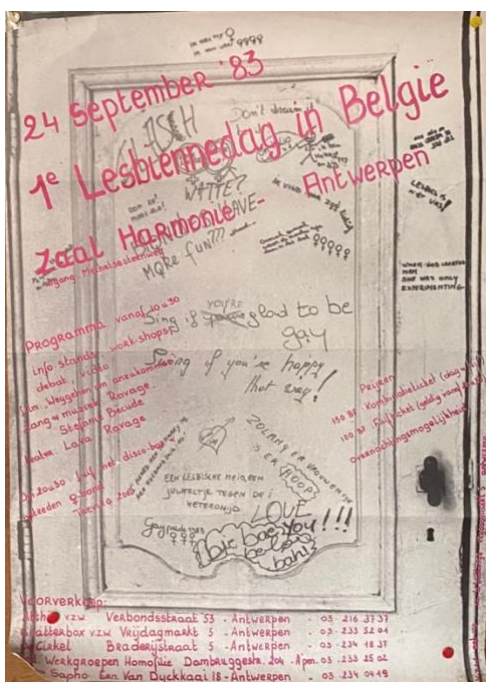
⁸³ Atthis-periodiekje. (1979, oktober). *'T Knalpotteke*, 1(3), 3-4. AVG-Carhif, Brussel.

⁸⁴ Atthis-periodiekje. (1979, oktober). *'T Knalpotteke*, 1(3), 3-4. AVG-Carhif, Brussel.

⁸⁵ Agenda. (1984). *'T Knalpotteke*, 6(3), 16-17. AVG-Carhif, Brussel.

⁸⁶ Bettina. (1988, september). Infoavond. *'T Knalpotteke*, 11(1), 10. AVG-Carhif, Brussel.

De beweging draaide grotendeels op vrijwilligers; zo functioneerden alle groepen op basis van vrijwilligsters. Enkel Atthis en Sappho beschikten eind jaren '70 samen over één medewerkster met B.T.K.-statuut (De Gendt, 1995). Financiële problemen en huisvesting waren dan ook constante uitdagingen. Subsidies, bijvoorbeeld via aansluiting bij F.W.H., waren belangrijk om te kunnen blijven functioneren. Zoals eerder besproken, verbleef Atthis in een periode van zestien jaar in drie verschillende huizen (De Gendt, 1995).

Figuur 3: Poster 1ste lesbiennedag in België (24/09/1983) – Aan de muur bij AVG-Carhif, Brussel

Naast opvang en ontmoeting ontwikkelde de beweging ook een culturele en politieke werking. In het voorjaar van 1982 vonden ‘lesbische filmdagen’ plaats en werkte het vrouwencabaret ‘Puur en Ongezoet’ programma’s uit vol humor en zelfkritiek over zowel de vrouwen- als de lesbiennebeweging (Borghs e.a., 2021, p. 69). Vanaf 1983 werden nationale lesbiennedagen georganiseerd. De eerste lesbiennedag vond

plaats op 24 september 1983 in zaal Harmonie in Antwerpen, georganiseerd door Chatterbox in samenwerking met Atthis vzw en F.W.H.⁸⁷ Er waren workshops, debatten, optredens, filmvertoningen, stands en een fuif. De F.W.H. ondersteunde vooral praktisch en zorgde voor de eerste contacten tussen de organiserende groepen, terwijl Atthis en Chatterbox het programma uitwerkten.⁸⁸ Ze wilde een “dag vol pottenkultuur” organiseren.⁸⁹ Tussen 1983 en 1985 werden de lesbiennedagen georganiseerd door het vrouwen- en lesbiennecafé Chatterbox in samenwerking met de F.W.H. en Atthis (in 1983 en 1984). Daarna, tussen 1986 en 1995, organiseerde het Lesbisch Doe-Front de

⁸⁷ 1e Lesbiennedag. (1983). *Chatteraar*, 2(5). AVG-Carhif, Brussel.

⁸⁸ 1e Lesbiennedag. (1983). *Chatteraar*, 2(5). AVG-Carhif, Brussel.

⁸⁹ 1e Lesbiennedag. (1983). *Chatteraar*, 2(5). AVG-Carhif, Brussel.

lesbiennedagen in Gent (Goerlandt, 2021, p. 46). In 1996 bleef deze traditie bestaan: de 11de Lesbiennedag in Antwerpen omvatte workshops, debat, lezingen, een wandeling, expositie en fuif.⁹⁰

De beweging richtte zich daarnaast op specifieke doelgroepen. Er waren werkgroepen voor gescheiden vrouwen en ouders van lesbiennes.⁹¹ Vieux Rose organiseerde ontmoetingsmomenten en weekends voor lesbische vrouwen boven de 40, een groep die vaak moeilijk bereikbaar was omdat ze beperkt zichtbaar was.⁹² Impuls organiseerde weekends voor lesbische vrouwen die anderen wilden ontmoeten en hun verhalen en gevoelens wilden delen. Tijdens die weekends kwamen theorie, ontspanning en ervaringen van dagelijkse onderdrukking samen.⁹³

Naast ontmoeting en vorming bleef politieke actie belangrijk. Belgische homo's en lesbiennes kwamen voor het eerst als homo's en lesbiennes op straat op zaterdag 24 maart 1973 om 14.30 uur (Hellinck, 1995, p. 139). F.W.H. riep later op om op 26 juni 1982 in Antwerpen te betogen voor de fundamentele rechten van homo's en lesbiennes.⁹⁴ Later werden ook Roze Zaterdagen een belangrijk instrument voor zichtbaarheid. De eerste roze zaterdag van de nieuwe traditie vond plaats op 5 mei 1990 in Antwerpen en gaf de beweging nieuwe energie (Borghs e.a., 2021). Roze '90 bracht verenigingen en vrijwilligers samen om manifestaties opnieuw te organiseren (Borghs, 2018, 237-57). De organisaties probeerden ook via media en publicaties hun emancipatiestrijd te voeren. F.W.H. gaf eerst 'Infoma' uit, vanaf 1979 met de naam '*Homokrante*' met vanaf nummer twee als ondertitel: "voor mannen en vrouwen" (De Gendt, 1995). Toch bleef de aandacht voor lesbiennes daarin beperkt en werd het blad vaak als een echt mannenblad ervaren (De Gendt, 1995). Lesbische groepen maakten daarom eigen tijdschriften zoals '*T Knalpotteke* van Atthis en De *Chatteraar* van de Chatterbox.

⁹⁰ 11de Lesbiennedag. (1996, mei 25). [Brochure]. Lesbisch Doe-Front en Atthis vzw. RoSa (Organisatiemap RoSa 9).

⁹¹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

⁹² Vieux Rose. (z.d.). [Poster]. AVG-Carhif, Brussel.; Informatiefjes. (1988, november). '*T Knalpotteke*, 11(2). AVG-Carhif, Brussel.

⁹³ Op weekend. (1992, april). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 17. RoSa.

⁹⁴ *Oproep*. (1982). [Brief]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Doorheen de tijd werden deze publicaties steeds internationaler en breder qua thematiek; lesbische berichten gingen niet meer enkel over de Vlaamse en bredere Belgische context; er verschenen ook berichten over steden in Nederland en over steden zoals Berlijn of Parijs. Ook verscheen er informatie die niet alleen lesbische vrouwen zou interesseren, nog steeds wel hoofdzakelijk, maar ook heterofeministische vrouwen en mannen kon interesseren.

Persoonlijke getuigenissen tonen hoe deze werking in de praktijk functioneerde. Christine beschreef Atthis als haar eerste opstapje in de lesbische scene van Antwerpen: “Dus dat was een een, ja, vereniging voor euh, vooral vrouwen, ja lesbiennes he. En daar ben ik eigenlijk op zoek gegaan van waar dat kon uitgaan in de stad en zo van het een naar het ander eigenlijk terechtgekomen in den Betty Boop, dat vroeger dan de Chatterbox heette”.⁹⁵ Tegelijk ervaaarden sommige vrouwen Atthis als erg serieus en gesloten. Toen Christine binnenkwam met de vraag waar de fuiven waren, kreeg ze de reactie: “Maar dat vragen ze nou allemaal!”⁹⁶, hiermee keken ze neer op de fuiven en hechtten ze meer waarde aan serieuzere samenkomsten. Micheline kwam via een praatgroep terecht in de feministische beweging en beschreef hoe Atthis voor haar het eerste contactpunt vormde.⁹⁷ Daarmee tonen de getuigenissen hoe organisaties tegelijk opvangplek, sociaal netwerk, politiek platform en cultureel centrum waren.

Verhouding met andere Collectieven: hoe Atthis zich verhiel tot nationale structuren (zoals de F.W.H. of de Vrouwenraad) en caféstructuren (zoals de Chatterbox).

De verhouding tussen Atthis, de F.W.H., Chatterbox en andere collectieven werd gekenmerkt door samenwerking, spanningen, gedeelde doelstellingen en verschillen in aanpak. Atthis, Chatterbox en de F.W.H. organiseerden samen de eerste lesbiennedag in Antwerpen.⁹⁸ Hoewel Atthis en Chatterbox samenwerkten, stonden beide groepen “altijd

⁹⁵ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

⁹⁶ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026)

⁹⁷ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

⁹⁸ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

een beetje tegenover” elkaar qua inhoud en aanpak. Volgens Ballings (uitbaatster van Chatterbox) werd de lesbiennedag inhoudelijk vooral samengesteld door de F.W.H. en Chatterbox, terwijl op de dag zelf iedereen hielp. Toch bleek de samenwerking moeilijk, omdat de groepen “te verschillend” waren. De F.W.H. bleef Chatterbox wel ondersteunen, maar niet financieel via subsidies.⁹⁹

De Federatie Werkgroepen Homofilie (F.W.H.) fungeerde als overkoepelend orgaan van een dertiental actieve regionale centra. Zowel vrouwen- als mannengroepen maakten er deel van uit. De federatie wilde regionale centra begeleiden en stimuleren, publicaties rond homoseksualiteit verspreiden en het centrale secretariaat uitbouwen (Abicht et al., 1981, p. 46). Toch verliep de positie van vrouwen binnen deze structuur moeizaam. “De plaats die de vrouwen binnen deze koepelstructuur tot nog toe innamen, moeten we eerder als zwak omschrijven. De samenwerking vlotte niet altijd.”¹⁰⁰ Begin jaren 1990 waren er veel meer vrouwengroepen aangesloten dan een paar jaar eerder. Binnen de F.W.H. werden bijeenkomsten georganiseerd voor geïnteresseerde en actieve vrouwen om elkaar beter te leren kennen. Atthis gaf daarbij aan tijd tekort te hebben, maar toch “een steentje [te] willen blijven bijdragen aan de F.W.H.”.¹⁰¹

De verhouding tussen lesbische groepen en de bredere vrouwenbeweging was eveneens complex. In een discussie over het Antwerps vrouwencafé stelde Alice dat het vrouwencafé een praatcafé voor iedereen moest blijven en dat wanneer “teveel [*sic*] lesbische [*sic*] vrouwen komen dansen”, het de functie van Atthis zou overnemen. Volgens haar konden lesbiennes zich “de lukse van de concurrentie niet permitteren” (Abicht et al., 1981, p. 46). Lily reageerde hierop door te stellen dat een vrouwencafé net een ruimte moest zijn “waar alle vrouwen zichzelf konden zijn - óók als dat dansen inhoudt!” (Abicht et al., 1981, p. 46). Deze discussie toont hoe er, ook intern, voortdurend onderhandeld werd over de plaats van lesbische vrouwen binnen bredere

⁹⁹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

¹⁰⁰ De Caluwé, R. (1992b, mei). De koepel en de vrouwen. *'T Knalpotteke*, 14(5), 19-20. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁰¹ De Caluwé, R. (1992b, mei). De koepel en de vrouwen. *'T Knalpotteke*, 14(5), 19-20. AVG-Carhif, Brussel.

feministische ruimtes. Ook op de 20ste vrouwendag in Brugge in 1991 was er aandacht voor lesbische thema's, onder andere via een workshop "Lesbische rituelen", die enkel toegankelijk was voor lesbische vrouwen wegens de "kenmerken eigen aan een workshop".¹⁰²

De bredere holebi- en transgenderbeweging kende een moeizame ontwikkeling. Ze groeide uiteindelijk uit tot "een van de meest succesvolle sociale bewegingen in België", maar dit volgde pas na een moeilijke start in de jaren 1950 en een geschiedenis vol spanningen en successen (Borghs, 2018, p. 237-57). Midden jaren 1980 lag "nagenoeg de volledige homo- en lesbiënebeweging" stil, zeker aan de Vlaamse zijde, en stond de beweging rond 1990 "nog uitermate zwak", ondanks veel en belangrijk werk (Hellinck, 2007, p. 129). Toch werden in eerdere jaren krachten gebundeld. Zo trok een grote betoging in Antwerpen ongeveer 3000 manifestanten aan, met steun van de vrouwenbeweging, progressieve jongerenorganisaties en actiegroepen. Vervolgens werden de "nationale homo- en lesbiënedagen" van Brussel (1980) en Antwerpen (1981) georganiseerd door een comité waarin onder meer de Rooie Vlinder, de F.W.H. en het C.C.L. samenwerkten (Hellinck, 2003).

Binnen Antwerpen ontstond een specifieke cultuur van samenwerking en ontmoeting. Antwerpen is dan de "Bakermat" van het lesbische uitgaansleven, met een ruim aanbod eind jaren '70 en begin jaren '80 en een mentaliteit waarbij "iedereen welkom" was (Winters, 2011, p. 53). Toch waren er ook spanningen met bestaande homo-organisaties zoals het GOC. Verschillende vrouwen herinnerden zich hoe zij zich daar slechts beperkt welkom voelden. "We mochten daar in principe, we mochten daar binnen," vertelde Liliane.¹⁰³ Ann vulde aan dat het GOC subsidies kreeg "voor zowel mannen als vrouwen", maar dat vrouwen toch "buiten gekeken" werden: "Dat was niet plezant".¹⁰⁴ Volgens Liliane werd "ook geen contact gezocht met ons".¹⁰⁵ "Maar dat was ook geen geen

¹⁰² Halford, D., Claus, A., & Janssens, M. (1991). 'De helft was weer lesbisch'. *homo- en lesbiënejongerenkrant*, 8-9. RoSa.

¹⁰³ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁰⁴ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁰⁵ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

aangename sfeer, want die mannen stonden daar ook zo uh...”, “... tegen de muur”: vult Liliane aan.¹⁰⁶

De relatie tussen Atthis en de F.W.H. kwam ook praktisch tot uiting. Voor het jaar 1979 werd Joske via het Bijzonder Tijdelijk Kader van Spitaels als B.T.K.-medewerkster aangeworven door de F.W.H. en aangesteld voor Atthis en Sappho. Nadat de samenwerking tussen Joske en Atthis verslechterde, besloot de F.W.H. haar contract niet langer te verlengen, op vraag van Atthis.¹⁰⁷ Later kreeg de F.W.H. ook een eigen rubriek in *'T Knalpotteke*, het tijdschrift van Atthis. Daarmee wilden beide organisaties de lezeressen informeren over het “reilen en zeilen” binnen de F.W.H. en de informatiedoorstroom verbeteren.¹⁰⁸

In de jaren 1990 groeide de samenwerking tussen vrouwen binnen de F.W.H. opnieuw. “Voor het eerst sinds jàààren kwamen vrouwen samen om te praten, om van gedachten te wisselen, om elkaars ideeën te vernemen, om samen sterker te staan”,¹⁰⁹ in een formele context. De F.W.H. werd voordien vaak gezien als “een exclusief mannelijke bedoeling”, maar steeds meer homo’s drongen erop aan dat vrouwen “de plaats die open gehouden wordt voor hen ook effectief zouden gaan innemen”.¹¹⁰ Vanuit deze evolutie ontstond de “vrouwenronde”, een overlegcomité waarin vrouwen regelmatig samenkwamen om informatie uit te wisselen en sterker te worden als groep. Tegelijk bleef er onzekerheid over hun positie: als vrouwen konden zij aansluiten bij het V.O.K. (Vrouwen Overleg Komitee), terwijl zij zich als lesbiennes ook thuis moesten zien te vinden binnen organisaties zoals de F.W.H. Zoals het verwoord werd: “In welke richting we ook kijken, er is geen plaats voor ons.”¹¹¹

¹⁰⁶ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026; Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁰⁷ Claessens, V. (1980, april). Lesbischen overboord in de derde feministische golf? *'T Knalpotteke*, 1(9), 3-5. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁰⁸ FWH-Info. (1989, maart). *'T Knalpotteke*, 11(4). AVG-Carhif, Brussel.

¹⁰⁹ De Caluwé, R. (1992b, mei). De koepel en de vrouwen. *'T Knalpotteke*, 14(5), 19-20. AVG-Carhif, Brussel.

¹¹⁰ De Caluwé, R. (1992b, mei). De koepel en de vrouwen. *'T Knalpotteke*, 14(5), 19-20. AVG-Carhif, Brussel.

¹¹¹ De Caluwé, R. (1992b, mei). De koepel en de vrouwen. *'T Knalpotteke*, 14(5), 19-20. AVG-Carhif, Brussel.

Naast nationale structuren onderhield Atthis ook internationale contacten. Via *'T Knalpotteke* blijkt dat Atthis samenwerkte met Nederlandse groepen zoals Groep 7152. Er werden gezamenlijke weekends georganiseerd in Antwerpen en Utrecht, en de activiteiten van Nederlandse groepen werden regelmatig gedeeld in de agenda van het tijdschrift.¹¹² Tijdens een weekend in Den Haag en Utrecht stelden Belgische lesbische organisaties uit Antwerpen, Lommel, Gent en Leuven zichzelf voor op een landelijke bijeenkomst van Groep 7152. Daarbij waren meer dan 150 vrouwen aanwezig.¹¹³ Ook Chatterbox werkte samen met Nederlandse artiesten; zo organiseerden Chatterbox en Atthis op 21 juni 1982 samen een optreden van Meidentoneel uit Amsterdam met het stuk "Pots" over lesbianisme, en van het vrouwenzangkoor Sirenes uit Leiden, dat liederen bracht over seksualiteit.¹¹⁴

De internationale dimensie blijkt ook uit het bestaan van ILIS – International Lesbian Information Service. Deze non-profitorganisatie ontstond in 1980 en had als doel netwerken tussen individuele lesbiennes en lesbische groepen wereldwijd te bevorderen.¹¹⁵ Tegelijk wezen sommige auteurs erop dat er eigenlijk niet zoiets bestond als één Belgische LGBT-beweging. Er was eerder sprake van een Vlaamse beweging met een relatief monopolie in het Vlaamse maatschappelijk middenveld, naast verschillende Franstalige organisaties in Wallonië en Brussel, waarbij de F.W.H. een centrale rol speelde (Eeckhout, 2011, p. 11-24).

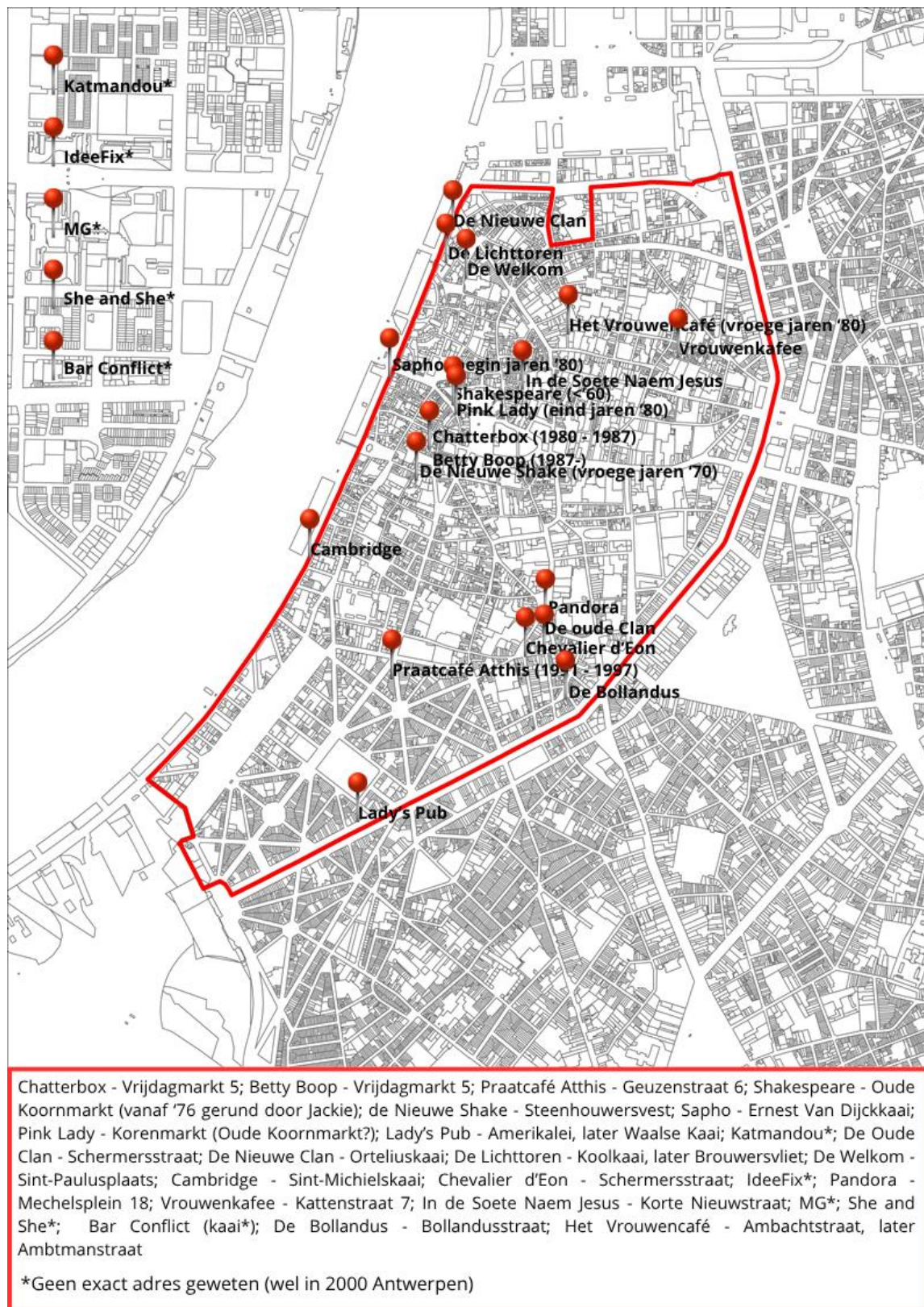
¹¹² *'T Knalpotteke* (1; Versie 0). (1979). AVG-Carhif, Brussel.

¹¹³ Een dagje Den Haag/ Scheveningen... (1979, september). *'T Knalpotteke*, 1(3), 8-9. AVG-Carhif, Brussel.

¹¹⁴ Opgelet!!! (1982). *'T Knalpotteke*, 4(Extra), 3. AVG-Carhif, Brussel.

¹¹⁵ *ILIS*. (1994, mei 21). [Flyer]. ILIS. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Hoofdstuk 3: Fysieke Ruimtes

Figuur 4: (Grootschalige Basiskaart Antwerpen, 2010) bijgewerkt met locaties van bars en cafés door L. Dötsch

De bars: plekken, functies en betekenissen.

Antwerpen kende tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw tientallen homo- en lesbiennebars. Vanaf de jaren 1960 groeide de LGBTQIA+-beweging in Vlaanderen, die eigen feestjes en evenementen organiseert en zo nieuwe vormen van ontmoeting creëert (Histories, z.d.-c). Antwerpen werd daarbij de “Bakermat” van het lesbische uitgaansleven, met een ruim aanbod aan cafés en bars eind jaren '70 en begin jaren '80. Vooral de mentaliteit in Antwerpen trok mensen aan: gemoedelijk en iedereen was welkom (Winters, 2011, p. 53). Toch veranderde dit landschap sterk doorheen de tijd. “Ik heb het gevoel dat vanaf de jaren '90 het aantal ‘zuiver lesbische cafés’ beginnen verminderen is.” (Rita, °1952 in Winters, 2011). Ook in de interviews komt dat gevoel terug: “Der is ook heel veel weggegaan, he.”¹¹⁶

Figuur 5: De Chatterbox (rommelmarkt 27/05/1984) – privé collectie Britt Ballings

Een van de bekendste plekken was de Chatterbox, later Betty Boop, aan de Vrijdagmarkt 5. “Begin jaren '80 is de Chatterbox gekomen.”¹¹⁷ “Den Betty Boop derna”.¹¹⁸ Britt Ballings beschreef hoe ze bewust een open lesbiennecafé wilde oprichten: “Dus wou ik een vrouwencafé beginnen en een lesbiennecafé. Uhu. Maar allee. Dus ja, eigenlijk een open.”¹¹⁹, dit

betekende dat iedereen, ook mannen, er welkom waren. “Ge moet natuurlijk zien wie dat ge binnenlaat hè, want we hebben er een paar ook wel, die dan echt zo binnensluipen met heel veel smoesjes. En achteraf blijken dat dan eigenlijk maar alleen perversen te zijn die die...”.¹²⁰ Het café werd eerst commercieel uitgebaat, maar later omgevormd tot een vzw met vrijwilligerswerking. “En dan, dan zijn we een vzw gestart en

¹¹⁶ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹¹⁷ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹¹⁸ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹¹⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

dan dan ja, dan was het gewoon uh het tappen uh en het openhouden van 't café, uh, dat was dan uh met vrijwilligers allemaal.”¹²¹ De Chatterbox functioneerde als een ontmoetingsruimte voor geëngageerde vrouwen: “Die vrouwen die daar kwamen, dat waren bijna allemaal geëngageerde vrouwen”.¹²² Jane stond er achter de toog en het café stond bekend om rustige gesprekken (Hellinck, 2024). Het publiek overlapte gedeeltelijk met Sapho (Hellinck, 2024, p. 8-12). In 1987 vond het slotfeest van Chatterbox vzw plaats in zaal Paradox aan de Waalse Kaai 25, met optredens, video, stands, disco en een bar waar Britt dj'de.¹²³ Daarna bleef het café nog bestaan als lesbiennecafé, toen “heette het Betty Boop”.¹²⁴

De Chatterbox kende ook moeilijkheden met de politie en de stad Antwerpen. “Dat was eigenlijk een commercieel café. [] Wij gingen daar dan een vzw non-profit eh in gaan doen. Ja. Dus dat viel eigenlijk wat moeilijk bij de stad Antwerpen en ook bij de politie.”¹²⁵ “Door altijd binnen te vallen, wat dus natuurlijk niet bevorderlijk is.”¹²⁶ Vooral de controle van identiteitskaarten schrikte vrouwen af die liever anoniem bleven. Daarnaast moesten vrouwen die achter de toog werkten veel hogere bedragen betalen dan mannelijke kelners, wat Ballings als discriminatie benoemt.¹²⁷

Een andere centrale plek was de Shakespeare, vaak simpelweg “de Shake” genoemd. De oude Shakespeare bevond zich in de Oude Koornmarkt en bestond al voor de jaren '60. Het café werd uitbaat door Jackie en werd omschreven als smal, diep, donker en rood (Winters, 2011, p. 57). Jackie was een warme uitbaatster die iedereen welkom deed voelen (Winters, 2011, p. 57) en werd beschreven als “de ziel van [] Shakespeare”.¹²⁸ Toen Ann in Antwerpen kwam wonen in 1976, had Jackie de Shakespeare net overgenomen.¹²⁹ De Shakespeare was “echt wel een instituut” (Hellinck, 2024). Liliane

¹²¹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²² Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹²³ Slotfeest met fuif. (1988). *'t Knalpotteke*, 10(1). AVG-Carhif, Brussel.; *Atthis 30 oktober 1993*. (1993, oktober 30). [Flyer]. Atthis vzw. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).; B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²⁴ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²⁶ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²⁸ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹²⁹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

omschreef het café als “iets donkerder, duisterder ofzo”.¹³⁰ Soms was de Shakespeare een open bar, soms waren enkel vrouwen welkom en stond er een portier aan de deur. “Jackie had haar periodes met de Shakespeare.”¹³¹ Ambetante mannen werden buitengezet.¹³² Later ontstond de “nieuwe Shake” aan de Steenhouwersvest, uitgebaat door Denise en Jeanneke (Winters, 2011, p. 56). Daar kwamen ook toeristen kijken, omdat de bar in reisgidsen vermeld stond, maar ook hier moest je aanbellen (Winters, 2011, p. 60).

Sapho was een lesbische dancing aan de Ernest Van Dijckkaai die begin jaren '80 ontstond. De zaak werd uitgebaat door Flup (Cecile, achternaam onbekend), omschreven als een mysterieus type (Hellinck, 2024, p. 8-12). Sapho was groot, met plaats voor 100 tot 150 personen, en had een eenvoudig interieur met tafels en stoelen die van rommelmarkten leken te komen (Hellinck, 2024, p. 8-12). Die eenvoud maakte de plek laagdrempelig. Er kwam een vast divers publiek; mannen mochten niet binnen: “van butches tot femmes en alles ertussen.” (Hellinck, 2024, p. 8-12). “Er was een goede wisselwerking [tussen de ‘Sapho’ en de ‘Chatterbox’], want uiteindelijk vulden ze elkaar goed aan: het ene was een dancing en het andere een café.” (Britt, °1958 in Winters, 2011, p. 61). Andere belangrijke bars waren de Pink Lady, Lady’s Pub, Katmandou en de Clan. De Pink Lady bevond zich in de buurt van de Shakespeare en trok vooral jongeren aan (Winters, 2011, p. 60). Eind jaren '80 situeerde de Pink Lady zich aan de Korenmarkt.¹³³ Lady’s Pub bevond zich eerst aan de Amerikalei¹³⁴ en later aan de Waalse Kaai 56.¹³⁵ “Dat werd ook uitgebaat door twee lesbiennes”¹³⁶, Denise en Jeanneke, dezelfde uitbaters als van de nieuwe Shake (Winters, 2011, p. 60). Men moest aanbellen om binnen te mogen. Het publiek was gemengd en er hing een sfeer van “uitzuiperscafé, chichi, striptease en travestie” (Winters, 2011, p. 60). Britt Ballings herinnerde zich dat er

¹³⁰ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹³¹ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹³² Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹³³ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

¹³⁴ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹³⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026; *Atthis 30 oktober 1993*. (1993, oktober 30). [Flyer]. Atthis vzw. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

¹³⁶ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

vaak koppels kwamen “die een vrouw zoeken om mee te nemen”.¹³⁷ En “later is dat een swingersclub geworden.”¹³⁸ Christine situeert haar intrede in de scène rond 1984, op het moment dat “het het einde van de Lady’s Pub” was.¹³⁹

De Clan was eveneens een belangrijke plek. Er waren twee clans: de oude Clan in de Schremerstraat en de New Clan aan de Orteliuskaai (Winters, 2011, p. 59). De oude Clan stond bekend om haar sfeer: “Ze stonden daar in het weekend buiten te dansen met sambaballen en castagnetten.”¹⁴⁰ Tegelijk waren er ook negatieve ervaringen met heterokoppels die lesbiennes probeerden te verleiden of uit te buiten. “Af en toe werd er dan ergens een lesbienneke wakker zo ergens waar ze niet wou. Met een man een man die der dan weer van...” “Profiteerde”.¹⁴¹ De New Clan werd later “De Punaise”.¹⁴²

Daarnaast bestonden er nog vele andere plekken: Café de Lichttoren, een klein volks bruin café (het interieur van Lili en Marleen is erop gebaseerd)¹⁴³, bevond zich eerst aan de Koolkaai en later aan de Brouwersvliet (Winters, 2011, p. 58); de Welkom aan de Sint-Paulusplaats (Winters, 2011, p. 59)¹⁴⁴; Cambridge aan de Sint-Michielskaai met Joland achter de toog (Winters, 2011, p. 59)¹⁴⁵; Chevalier d’Eon in de Schremerstraat, een donker klein café uitgebaat door Micèle en Martine (Winters, 2011, P. 55-60); Ideefix, een moderner open café vergelijkbaar met Chatterbox (Winters, 2011, p. 56)¹⁴⁶; Pandora aan het Mechelsplein 18, dat naast café ook een vergader- en tentoonstellingsruimte had¹⁴⁷; en het Vrouwenkafee in de Kattestraat 7, geopend in maart 1980 door Mies en Christine. Dat laatste wilde “het feminisme in een nieuwe vorm aan de vrouw brengen door middel van hun kafee dat de drempel moet verlagen en een breder vrouwenpubliek op een

¹³⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹³⁸ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹³⁹ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁴⁰ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁴¹ Liliane en Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁴² Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁴³ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁴⁴ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁴⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁴⁶ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁴⁷ Bettina. (1988, september). Infoavond. *’T Knalpotteke*, 11(1), 10. AVG-Carhif, Brussel.; Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026; B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

ongedwongen manier wil bereiken”.¹⁴⁸ “Wij gingen in ‘t begin ook uh naar de 'In de Soete Naem Jesus'”.¹⁴⁹ Dit café was niet specifiek voor lesbiennes, “maar daar kwamen veel lesbiennes”.¹⁵⁰ In de Korte Nieuwstraat.¹⁵¹ “Ja, t was ook een heel gezellig. Uh. Ja, da's geen groot café hè? Was echt ja, was gezellig.”¹⁵² Ook werden de MG, de She and She¹⁵³, Bar Conflict op de Kaai¹⁵⁴, de Bollandus in de bollandusstraat opengedaan door Nicky en Joske¹⁵⁵ benoemd als cafés die bezocht werden door lesbiennes. Door de praatgroep waar Micheline deel van uitmaakte, werd “het Vrouwencafé opengedaan”. Eerst in de Ambachtstraat, later in de Ambtmanstraat. Het café heeft twee jaar bestaan in de eerste helft van de jaren '80.¹⁵⁶

Veel van deze cafés hadden een tijdelijk karakter. “Het een na het ander kwam en verdween.”¹⁵⁷ Vaak werden cafés opgericht door lesbische koppels, maar financiële moeilijkheden of relationele conflicten zorgden ervoor dat ze opnieuw verdwenen.¹⁵⁸ Britt Ballings beschrijft de vroege jaren '80 als “een heel vruchtbare periode”, waarna alles “stillekesaan allemaal weggefilterd” werd doordat mensen het financieel niet meer konden bolwerken.¹⁵⁹

De volgorde van de avond: beweging door de stad.

Het Antwerpse lesbische uitgaansleven bestond niet uit één vaste plek, maar uit een netwerk van cafés, bars en dancings waar vrouwen zich tijdens één avond doorheen bewogen. “Uh allee, dat was zo op een uitgangsavond, dan werd er gewoon eigenlijk nen toer gemaakt hé.”¹⁶⁰ De verschillende plekken vulden elkaar aan: sommige cafés waren

¹⁴⁸ Claessens, V. (1980, april). Lesbischen overboord in de derde feministische golf? *'T Knalpotteke*, 1(9), 3-5. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁴⁹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵⁰ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵² Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵³ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵⁴ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵⁵ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵⁶ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

¹⁵⁷ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵⁸ Christine en Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁵⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁶⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

eerder rustig en veilig, andere donkerder, ruwer of explicieter gericht op nachtleven en dansen.

Vaak begon de avond in een open cafécontext. Chatterbox was zo'n plek van gesprekken en ontmoeting. Volgens Winters bestond er een duidelijk onderscheid tussen praatcafés zoals het Vrouwencafé van het Vrouwenhuis en het “echte nachtleven” in bars zoals Pink Lady of Lady's Pub (Winters, 2011, p. 54). Idee-fix en Chatterbox waren open cafés met gelijkaardige openingsuren en een vergelijkbaar publiek (Winters, 2011, p. 56).¹⁶¹ Overdag of vroeg op de avond ontmoetten vrouwen elkaar daar in een relatief veilige omgeving.

Van daaruit trok men verder de stad in. Kroegentochten kwamen veelvuldig voor. Zo zien we in *'T Knalpotteke* (het tijdschrift van Atthis) het schema van kroegentochten.¹⁶² Britt Ballings bevestigt dat patroon: “Wij gingen van het één na de ander”.¹⁶³ De cafés lagen dicht bij elkaar, waardoor mensen voortdurend tussen verschillende plekken bewogen. De overgang van café naar dancing maakte deel uit van het ritme van de avond. De Shakespeare speelde daarin een specifieke rol. Het was zelden de eerste halte van de avond. “Want zo later de Shake, dat was ik ging daar nooit niet als eerste naartoe. Allee, dat was niet het begin; daar eindigden de meeste mensen.”.¹⁶⁴ De Shakespeare was eerder de plek waar de avond eindigde. “De shake was de bar waar je naartoe ging als de rest gesloten was.” (Winters, 2011, p. 57) Volgens Ballings belandde men daar “helemaal op het laatste van de nacht. Zo, als als al de rest toe was.”¹⁶⁵ De bar bleef open tot de vroege uurtjes en fungeerde daardoor als een laatste verzamelplek.

Atthis organiseerde dus ook eigen kroegentochten die tonen hoe breed het netwerk van cafés was en dat de vrouwen ook naar ‘gewone’ cafés gingen. Een kroegentocht in 1985 trok langs Kulminator, de Grote Witte Arend, de Vagant, Leonardo, de Ware Jacob, bij den Eddy, Idee-Fix, Kamina, Jabot, Trein der Traagheid, de Muis en Betty Boop. Daarna

¹⁶¹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁶² 11-Kroegentocht. (1985, juni). *'T Knalpotteke*, 7(6), 6-8. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁶³ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁶⁴ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁶⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

ging de groep samen eten in Atthis. Vervolgens trokken enkele vrouwen opnieuw naar Idee-Fix en de Shakespeare.¹⁶⁶ Dit toont hoe Atthis niet losstond van het uitgaansleven, maar er deel van uitmaakte.

Naast publieke cafés bestonden ook meer private ontmoetingsruimtes. Nadat Chatterbox stopte, opende Magali “de Begijn” in haar kelder in de Kapucinessenstraat. “Da's dan ook een café?” “Ja, d'r moesten dan wel bellen, maar dat, iedereen mocht daar binnen hé. Maar omdat dat in haar huis was.”¹⁶⁷ Micheline beschreef die plek eveneens als een privéruimte in een kelder aan de Sint-Jorispoort.¹⁶⁸ Zulke plekken vormden een tussenvorm tussen huiselijke veiligheid en publiek uitgaan.

De beweging door de stad weerspiegelde dus ook gradaties van zichtbaarheid en veiligheid. Men begon vaak in rustigere, meer gecontroleerde cafés waar gesprekken centraal stonden, trok daarna naar drukker bars en dancingruimtes, en eindigde diep in de nacht op plekken zoals de Shakespeare. Tegelijk bleven gesloten deuren, aanbellen en selectieve toegang belangrijke elementen. In veel bars moest men aanbellen ter controle (Winters, 2011, p. 56). Die geslotenheid bood bescherming tegen ongewenste bezoekers, maar markeerde ook de kwetsbare positie van lesbische ruimtes in de stad.

De betekenis en gebruiken van deze plekken.

De betekenis van lesbische cafés, bars en ontmoetingsplaatsen in Antwerpen ging veel verder dan alleen uitgaan. Deze plekken functioneerden als sociale, culturele en emotionele ruimtes waarin vrouwen elkaar konden ontmoeten, konden experimenteren met identiteit en een gemeenschap konden opbouwen buiten de heteroseksuele maatschappij. In de jaren '50 en vroege jaren '60 waren de sociale structuren erg rigide. Het heteroseksuele kerngezin gold als norm en de invloed van de katholieke partij was groot. Homoseksuele mannen en vrouwen leefden daardoor vaak een dubbelleven, waarvan de onzichtbare helft zich afspeelde in de subcultuur (Ganzevoort, 1999). Binnen die context kregen bars en cafés een bijzondere betekenis. De homobar

¹⁶⁶ 11-Kroegentocht. (1985, juni). *'T Knalpotteke*, 7(6), 6-8. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁶⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁶⁸ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

functioneerde als “een vluchthaven buiten de heteroseksuele maatschappij” en als communicatiecentrum waar mensen zich op de hoogte konden houden van wat er binnen de homowereld gebeurde. De homobar diende daarbij eerder een sociaal dan een seksueel doel (A.P. Bell & Weinberg, 1979, p. 207). Ook voor lesbische vrouwen in Antwerpen waren deze plekken belangrijk als veilige omgeving. Winters beschrijft hoe “de lesbische subcultuur” zowel een veilig milieu vormde waar vrouwen ervaringen konden opdoen door contacten met anderen, als een ruimte waarin deze ervaringen gedestigmatiseerd werden, zodat vrouwen een eigen identiteit konden opbouwen (Winters, 2011). Het uitgaansleven speelde dus een belangrijke rol in het welzijn van lesbiennes en vrouwen in het algemeen.¹⁶⁹

“De diversiteit tussen de verschillende bars en cafés, het relatief grote aanbod en de losse mentaliteit maakten Antwerpen vooral in de jaren ’60 en ’70 aantrekkelijk voor een breed lesbisch publiek. ‘Er kwamen mensen van Nederland, van Oost-Vlaanderen, Oostende en van Brussel naar Antwerpen.’” (Winters, 2011, p. 53). De ‘Shake’ was de rode draad doorheen het lesbische uitgaansleven, in tegenstelling tot de meeste cafés die slechts een kort bestaan kenden.” (Winters, 2011, p. 60). De Shakespeare functioneerde daardoor niet alleen als café, maar ook als herkenningspunt binnen de gemeenschap.

De Chatterbox nam binnen dat landschap een bijzondere plaats in. Volgens Britt Ballings was er nood aan een praatcafé voor lesbiennes, omdat er voordien vooral gesloten organisaties bestonden. In de Chatterbox kon je bijvoorbeeld ook vrienden of ouders meebrengen¹⁷⁰, omdat er ook mannen welkom waren, wat vaak in lesbienne/vrouwenplaatsen niet kon. De Chatterbox was een vrouwencultuurorganisatie.¹⁷¹ Ze kreeg nooit subsidies en moest volledig draaien op

¹⁶⁹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

¹⁷⁰ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

¹⁷¹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

eigen inkomsten uit het café, tombola's, fuiven en andere activiteiten.¹⁷² Toen de Chatterbox in 1987 stopte, ging ze verder onder de naam Betty Boop.¹⁷³

De Chatterbox en later Betty Boop waren meer dan cafés alleen. Ze vormden culturele ontmoetingsplekken waar muziek, theater en gemeenschapsvorming centraal stonden. Britt Ballings beschrijft hoe zij via haar werking bewust ruimte wilde creëren voor de “interne ontwikkeling van vrouwen”.¹⁷⁴ Er werden “café chantants, free podia” georganiseerd, maar ook tentoonstellingen en culturele avonden. Ballings benoemt deze werking als “een randcultuur”, die volgens haar soms meewarig bekeken werd door mensen die vonden dat men zich eerder met “diepere lagen” of politieke strijd moest bezighouden.¹⁷⁵ Toch zag zij muziek en cultuur als belangrijk voor zelfbeeld en inclusie.

De culturele werking van Chatterbox kwam sterk naar voren in het tijdschrift *De Chatteraar*. Daarin werden allerlei activiteiten aangekondigd: optredens van Puur en Ongezoet (cabaret aangestuurd door Britt Ballings), weekends naar de Wadden, gezamenlijke etentjes in de Chatterbox, volleybalactiviteiten en samenwerkingen met Atthis.¹⁷⁶ Ook het duo Dulle Griet trad op. Britt Ballings omschrijft hen als een folkduo dat Antwerpse volksmuziek bracht.¹⁷⁷ Sportactiviteiten maakten eveneens deel uit van het gemeenschapsleven. Vrouwen kwamen samen om te volleyballen en deden op een losse manier mee aan toernooien. “Als het regende, gingen ze bv. gewoon bowlen”.¹⁷⁸ Het competitieve aspect was minder belangrijk dan het sociale samenzijn.¹⁷⁹

¹⁷² Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.; B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁷³ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

¹⁷⁴ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁷⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁷⁶ Te Noteren. (1983). *Chatteraar*, 1(3), 27. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁷⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁷⁸ Joke, & Linda. (1983b). Bowling. *Chatteraar*, 1(3), 12. AVG-Carhif, Brussel.

¹⁷⁹ Joke. (1983a). Volleybal. *Chatteraar*, 1(5), 20-21. AVG-Carhif, Brussel.

Na het stopzetten van de Chatterbox (en het tijdschrift de *Chatteraar*) ging niet alleen

Figuur 6: Logo de Chatteraar - (Ballings et al., 1985)

het café, maar ook het tijdschrift verder evolueren.

Betty Boop kreeg een eigen tijdschrift (*Betty Boop News*) en de vzw Chatterbox zette *De Nieuwe Chatteraar* op als tweemaandelijks blad waarin vrouwencultuur centraal stond en dat expliciet aansloot bij de ideologie van Chatterbox vzw.¹⁸⁰

Ook het logo van de organisatie droeg betekenis. Het stelde een vrouw voor die half uit het donker stapt. Britt Ballings beschreef dit als volgt: “Dus eigenlijk de voorkant is wit. En de vrouw die echt zo uh vooruit stapt. En de achterkant is dus eigenlijk dat donker gedeelte met die roze driehoek in. Zo van: der zijn nog altijd verborgen dingetjes hè.”¹⁸¹ Het logo verbeeldde dus zowel zichtbaarheid als verborgenheid.

Tegelijkertijd hadden deze plekken ook hun eigen informele codes en omgangsvormen. In een cynische “handleiding” voor lesbiennes die een stap wilden zetten buiten het “beschermde milieu” van Atthis, het Vrouwencafé en Betty Boop, werden stereotiepe gedragingen beschreven zoals stoer doen, roken, drinken en dominant optreden. Ook taalgebruik speelde daarin een rol: men moest “Antwerps praten” en termen gebruiken zoals “dee vâ maa” of “maain vrà”.¹⁸² Hoewel humoristisch bedoeld, toont deze tekst hoe cafés en bars ook plaatsen waren waar subculturele codes en groepsidentiteiten gevormd werden.

Niet iedereen kon echter vrij deelnemen aan dat uitgaansleven. Mieke vertelde hoe zij tijdens haar huwelijk vooral in Eindhoven uitging, omdat haar ex-man niet wilde dat

¹⁸⁰ Ballings, B., Goeminne, L., & Van der Kooij, T. (1985). Edith Oriaal. *De nieuwe chatteraar*, 1(1). AVG-Carhif, Brussel.

¹⁸¹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁸² Uytterhaegen, Magali. (1984). Zeden en gebruiken in Antwerps Lesbisch milieu. *Betty Boop News*, 1(2), 5-9. AVG-Carhif, Brussel.

mensen haar zagen. In Antwerpen ging ze in de jaren '70 slechts af en toe uit en moest ze opletten.¹⁸³ Dat toont hoe belangrijk anonimiteit, discretie en veilige ruimtes bleven, zelfs binnen de subcultuur.

Binnen de verschillende cafés golden ook impliciete grenzen. In Sapho kwam men bijvoorbeeld “om je te amuseren, niet om uit de kast te komen of om iemand te zoeken” (Hellinck, 2024, p. 8-12). Tegelijk waren er klikjes en spanningen, omdat het om een relatief kleine gemeenschap ging. “Er werd veel geflikflood, maar meer dan dat was ‘not done’ (dat deed je maar ergens anders).” (Hellinck, 2024, p. 8-12) Zulke uitspraken tonen regels, verwachtingen en gevoeligheden die meespelen in de veilige cafécontext.

De betekenis van deze plekken lag dus niet enkel in ontspanning of uitgaan. Ze boden vrouwen een ruimte om zichtbaar te worden, contacten op te bouwen, cultuur te creëren, zichzelf te ontdekken en tijdelijk te ontsnappen aan maatschappelijke normen. Binnen cafés zoals Chatterbox, Betty Boop, Sapho of de Shakespeare ontstond een eigen sociale wereld waarin lesbische vrouwen zich konden bewegen op een manier die elders vaak moeilijker of onmogelijk was.

Hoe kwam je er terecht: als nieuw in 'de scene' en erna.

Hoe iemand in de lesbische ‘scene’ terechtkwam, verliep vaak via een combinatie van toevallige ontmoetingen, bestaande netwerken, verenigingen en bars. Tegelijkertijd toont het materiaal dat die eerste stappen niet voor iedereen evident waren. Onderzoek naar het homobarmilieu wijst op drempels. Categorieën van homoseksuelen die slecht geïntegreerd zijn binnen het barmilieu (oudere homo's, gehuwden en vrouwen), worden gekenmerkt door een grote drempelvrees ten opzichte van de bars (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 140). Voor vrouwen lag die drempel bovendien nog hoger, omdat zij numeriek ondervertegenwoordigd waren binnen de homobars. Het barmilieu was duidelijk een mannenwereld, wat vanzelfsprekend de ontmoetingskansen van de

¹⁸³ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Mieke in 2013.

lesbische vrouwen, die wel naar de bars gaan, fel reduceert (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 141).

Voor verschillende vrouwen verliep de toegang tot de scene via een organisatie zoals Atthis. Christine kwam terecht in de bars via Atthis.¹⁸⁴ Ook was ze naar een mannelijke homobar geweest om erachter te komen waar ze vrouwen kon leren kennen. “En dan de Kauwenberg. Daar heb ik. Daar kwam ik in een een een mannelijke een een gay, uh café gewone café. K Zeg allee, waar zijn nu eigenlijk meisjes? En die hebben mij toen op het pad gezet van de Betty Boop op de Vrijdagsmarkt.”¹⁸⁵ Voor haar werd de Betty Boop uiteindelijk de eerste echte plek van aansluiting. “Want daarna hè. Chatterbox is dan Betty Boop geworden. En da's mijn eerste plaats waar ik eigenlijk echt in contact kwam. Zeg Ja, met uh, met de de lesbische wereld, hè.”¹⁸⁶

Ook Britt Ballings kwam via engagement en cultuurwerk in de scene terecht. “Dan ben ik beginnen schrijven. Uhm voor uhm *De Knalpot* en. Uh. Dus dat was het blad van Atthis. Uhu. En daar heb ik dan een aantal mensen leren kennen.”¹⁸⁷ Zij schreef eerder al voor kleine muziekbladjes en werd gevraagd om ook voor *'T Knalpotteke* te schrijven. Zo kwam ze bij Atthis terecht. “Dat zijn zo de eerste mensen dat ik me herinner die mij in die beweging hebben geïntroduceerd.”¹⁸⁸ Via dat netwerk leerde ze geleidelijk meer mensen kennen en begon ze ook uit te gaan. “En dan zo stillekesaan mensen leren kennen en uh. En ja, ik ging dan ook uhm. Ik ging uit. Uh. Maar ge had toen echt heel veel dinges hier in Antwerpen in die periode, hè”.¹⁸⁹ Suzanne en Lily, die ze gaandeweg leerde kennen, speelden daarin een belangrijke rol: “Maar dat allee. Dus dat waren de eerste mensen die ‘k ik daar tegenkwam. Dus Suzanne en Lily en uh, daar is dan eigenlijk heel veel uit ontstaan.”¹⁹⁰

¹⁸⁴ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁸⁵ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁸⁶ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁸⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁸⁸ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁸⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁹⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

In het begin van het bestaan van de Chatterbox, in 1980, moest de plek zelf nog bekend worden binnen Antwerpen. “Maar ondertussen begon dat stillekesaan dan toch. Uh, dat de mensen het leerde te kennen en zo. En uh ja, we. We gingen dan ook activiteiten doen.”¹⁹¹ De openheid van de Chatterbox speelde hierin een belangrijke rol. In tegenstelling tot sommige meer gesloten structuren kon “In het café [] ook iedereen binnenkomen. Dus bijvoorbeeld dat, daar was het hetgene wat ze soms, uh ambetant vonden bij de anderen. uh, dat dat dan privé was dan, hè. En uh ja, d'r was dan één die haar broer graag wel eens mee wou komen. Mijn ouders zijn daar ook heel dikwijls geweest, dus allee ja, we hielden dat in het oog hè. Want als dat echt uh uh, mensen waren die lastig kwamen doen of kwamen voor te provoceren dan werkten wij die wel dan buiten. Maar het was gewoon open voor iedereen.”¹⁹²

Voor anderen verliep de kennismaking eerder via bars of persoonlijke netwerken. De oude Clan lag bijvoorbeeld om de hoek bij Liliane. Het koppel waar zij op babysitte ging regelmatig naar de oude Clan, waardoor zij er zelf ook terecht kwam. “Daar kwamen ook veel heterokoppels, dus voilà, maar veel lesbiennes, hè. Het was ook uitgebaat door twee lesbiennes.”¹⁹³ Haar sociale omgeving speelde dus een rol. “En daar ben ik dan zo blijven plakken, euhm, dus wat ook een rol gespeeld heeft, euhm: de school. Recht tegenover was een studentenkot en daar woonde Magali. En Magali was lesbisch en studeerde op de studio Herman Teirlinck, dus, en die kwam ook heel veel in de Clan”.¹⁹⁴ In de Clan leerden Liliane en Ann elkaar uiteindelijk ook kennen.

Voor Ann was de Shakespeare de eerste vaste plek binnen Antwerpen. Meteen nadat zij verhuisd was, trok ze naar daar. “Ja, dat was mijn ding in in Antwerp. Dus verhuishwagen was weg, alles was uitgeladen, alles stond op zijn plaats en ik ben direct met mijn vriendin die ik daar had had, met Roos, naar de Shakespeare gegaan.”¹⁹⁵ De Shakespeare functioneerde zo niet alleen als uitgaansplek, maar ook als eerste ankerpunt in een nieuwe stad.

¹⁹¹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁹² B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁹³ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁹⁴ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

¹⁹⁵ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

De verschillende verhalen tonen dat toetreden tot de lesbische scene zelden via één rechte lijn verliep. Voor sommigen begon het via een praatgroep, een tijdschrift of een engagement binnen Atthis; voor anderen via bars, vrienden of toevallige ontmoetingen. Eens iemand aansluiting vond, volgde vaak een netwerk van nieuwe contacten, activiteiten en plekken die toegang gaven tot de bredere lesbische subcultuur van Antwerpen.

Vrouwenhuizen: De fysieke muren waarbinnen Atthis en anderen konden vergaderen.

Vrouwenhuizen vormden belangrijke fysieke ruimtes waar vrouwen elkaar konden ontmoeten, vergaderen en organiseren. Tegelijk waren het plaatsen waar spanningen rond inclusie, identiteit en de verhouding tussen lesbische vrouwen en heterovrouwen zichtbaar werden. Een transvrouw die regelmatig bij de Chatterbox kwam, was bijvoorbeeld niet welkom in 't Vrouwenhuis. Britt Ballings beschrijft hoe sterk het onderscheid tussen die ruimtes soms werd bewaakt: “het Vrouwenhuis [is] ook gesloten hè. Dus, maar dat was geen, niet, niet specifiek een lesbiennehuis. [] En dus wij gingen dan allemaal samen uit [met het Vrouwenhuis] en zij ging dan mee. En dat was een no go.”¹⁹⁶ Die geslotenheid en de interne dynamieken van vrouwenhuizen werden ook onderwerp van humor en kritiek binnen de lesbische cultuur. Britt Ballings verwijst naar een sketch van Puur en Ongezoet over “de vrouwen van de opvang”, gebaseerd op ervaringen binnen het vrouwenhuis. “Dat was dan uh, de vrouwen van de opvang. Dat was ook zo een zelfkritiek. Heb dat zelf ook meegemaakt. Uh, helemaal in t begin. Als ge dan zo uh ja iets wilt wat meer weten over ja, vrouwenbeweging en zo. Ge gaat dan naar het vrouwenhuis, dan komt dat eigenlijk met meer uh frustratie buiten dan dat ge zijt binnengegaan, hè. Omdat iedereen zo allee u probeert op te vangen. Dus de vrouwen van de opvang was zo een sketch.”¹⁹⁷

Onderzoek naar lesbische groepen en vrouwenhuizen bevestigt dat deze spanningen breder aanwezig waren. Globaal genomen kan gesteld worden dat in alle vrouwenhuizen

¹⁹⁶ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

¹⁹⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

wel eens conflicten voorkwamen en dat de angst voor lesbiennes bij heterovrouwen algemeen was (De Gendt, 1995). Toch bleven vrouwenhuizen belangrijke organisatorische infrastructuren voor feministische en lesbische groepen. Zo gingen vergaderingen van het Coördinatie Comité Lesbische Vrouwen (CCLV) door in vrouwenhuizen in verschillende steden in Vlaanderen. Op 8 juni spraken ze af in een vrouwenhuis in Gent. Op 8 september om 19 uur werd er afgesproken in het Vrouwencentrum, Meir 80, Antwerpen.¹⁹⁸

Naast expliciete vrouwenhuizen bestonden er ook semi-publieke ruimtes die functioneerden als ontmoetingsplaatsen voor lesbiennes en feministische netwerken. Een voorbeeld hiervan is kapsalon Medusa. Medusa wordt vermeld in advertenties in *Betty Boop News* en *'T Knalpotteke*, eerst te Klapdorp 29 en later op een nieuw adres.¹⁹⁹ Hoewel de kapsalon niet expliciet als lesbische ruimte werd gepresenteerd, functioneerde het wel als een herkenningspunt binnen het netwerk. “Ja, ja ik liet mijn haar daar (onverstaanbaar). Ja. En Maria was een goeie vriendin van van van mij.”²⁰⁰ De sfeer wordt omschreven als “Gewoon gezellig. Volks.”²⁰¹ Volgens Ann was het belangrijk dat het geen expliciete lesbische kapsalon was: “Het was niet zo van dit is een kapsalon voor lesbiennes. Nee, dat dat wou ze ook niet denk ik.”²⁰² Toch blijkt uit verschillende getuigenissen dat veel vrouwen uit de scene elkaar daar tegenkwamen. “Maar ik weet dat er heel veel van bij ons [de Chatterbox] uh, van in het café dat die uh [daar naar de kapper gingen].”²⁰³ Ook Micheline herinnert zich Medusa en de eigenares Maria Bonte nog goed. “Dus ik kende Maria. Dat was een kapster.”²⁰⁴ “Ja, ik ging daar naartoe. Eh, voor mijn haar te laten knippen.”²⁰⁵ Volgens Micheline was het kapsalon vooral actief “in de jaren '80 en een stukje jaren '90”.²⁰⁶ Tegelijk bleef Medusa ingebed in de bredere

¹⁹⁸ *Verslag vergadering 8 juni*. (z.d.). [Vergaderverslag]. Sappho. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 ('75 - '86)).

¹⁹⁹ *Kapsalon MEDUSA*. (1984, december). [Advertentie]. Betty Boop News. AVG-Carhif, Brussel.; *Kapsalon Medusa*. (1989, augustus). [Advertentie]. 'T Knalpotteke. AVG-Carhif, Brussel.

²⁰⁰ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁰¹ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁰² Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁰³ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁰⁴ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

²⁰⁵ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

²⁰⁶ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

volksbuurt waarin het lag. “Jua d'r kwamen om daar, dat was nogal een volkse buurt was, kwamen er heel veel oude madammekes. Ah ja, permanentjes.”²⁰⁷

De nood aan eigen ruimtes hing ook samen met de verschillende manieren waarop mannen en vrouwen elkaar ontmoetten binnen de holebiscène. Volgens Mieke was er een duidelijk verschil tussen mannen- en vrouwenbars: in bars van vrouwen kwamen geen mannen, onder meer omdat heteromannen het leuk vonden om “twee vrouwen samen te zien”.²⁰⁸ Daardoor kregen vrouwenhuizen, praatcafés en semi-private plekken zoals kapsalon Medusa een bijzondere betekenis als relatief veilige ruimtes waar vrouwen elkaar konden ontmoeten buiten de dominante mannelijke homoscene of de heteroseksuele publieke ruimte.

Private ruimtes: vriendinnengroepen die thuis afspraken.

Naast bars, vrouwenhuizen en organisaties speelden ook private ruimtes een belangrijke rol binnen lesbische netwerken. Onderzoek naar homoseksuele subculturen wijst erop dat leden van een groep vrienden en/of vriendinnen soms een groot deel van hun tijd gebruiken om elkaar thuis op te zoeken. Huiskamers functioneerden als alternatieve ontmoetingsplaatsen buiten de publieke zichtbaarheid van bars of verenigingen.

Voor sommige vrouwen maakten huiskamerfeestjes deel uit van hun sociale leven, voor anderen minder. Christine geeft bijvoorbeeld aan dat dit voor haar niet echt het geval was: “Bij mij was dat niet het geval in ieder geval, naar huiskamerfeestjes”.²⁰⁹ Andere getuigenissen tonen hoe belangrijk informele bijeenkomsten bij mensen thuis konden zijn voor het onderhouden van vriendschappen en netwerken. Liliane en Ann beschrijven bijvoorbeeld een vaste sociale dynamiek waarin het uitgaan verbonden werd met momenten in private sfeer. “Gewoon vriendinnen Ja. Ja. Er is een periode geweest dat we gingen ontbijten. Soms. Zo bij Maria.”²¹⁰ Die ontmoetingen volgden vaak op een avond uit

²⁰⁷ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁰⁸ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Mieke in 2013.

²⁰⁹ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²¹⁰ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

in de bars van Antwerpen. “En dan gingen wij uit. In In de shake. En wat? En dan de dag nadien nog gingen wij dan bij Maria ontbijten. Met een grote kater. En nadien wandelen in ‘t Rivierenhof.”²¹¹ Het private huiselijke moment vormde zo een verlengstuk van het publieke nachtleven en versterkte de sociale banden binnen vriendinnengroepen.

Separatisme qua bars en gewoonten met homomannen, gescheiden werelden

De relatie tussen de (bar)cultuur van mannen en die van vrouwen werd gekenmerkt door voortdurende spanning in samenwerkingen en separatisme. Binnen de holebiwereld bestonden wel gezamenlijke initiatieven en evenementen, maar in de praktijk waren de werelden van homomannen en lesbiennes vaak gescheiden. Zo werden, zelfs in de jaren '90 nog, tijdens Roze Zaterdag drie verschillende feestjes aangeboden: een kitchfuij, een gemengde fuij en een vrouwenfuij.²¹² Ook grotere fuiven voor homo's en lesbiennes bleven volgens verschillende geïnterviewden in de praktijk sterk opgesplitst. Christine stelde hierover: “de grote, de fuiven waren die voor de twee, allee voor zowel de homo's als de lesbiennes was dat ook gescheiden hoor”.²¹³

Die scheiding hing samen met verschillen in mentaliteit, omgangsvormen en verwachtingen rond relaties en seksualiteit. Volgens Christine was de gayomgeving “flink gescheiden van de, uh, van van de lesbiennes, hè. Dus die was ‘t speelde zich vooral af aan het de stationsbuurt, hè. Dus daar waren heel veel bars voor, enfin, mannelijke homoseksuelen, hè.”²¹⁴ Liliane vulde daarbij aan dat deze scène later “gemigreerd [is] naar de Grote Markt”.²¹⁵ De lesbische scene ontwikkelde zich dus deels parallel aan de mannenscene, met eigen bars, cafés en ontmoetingsplaatsen.

De perceptie van homoseksualiteit in de bredere samenleving speelde hierin eveneens een rol. Het stereotype bestond dat mannelijke homoseksuelen “eerst en vooral sexuele

²¹¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²¹² Programma Roze Zaterdag. (1990, april). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 16, 3. RoSa.

²¹³ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²¹⁴ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²¹⁵ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

[sic] lustzoekers” zouden zijn, “vlinderachtig en onbetrouwbaar in hun onderlinge kontakten”. De auteurs benadrukken echter dat dit beeld onjuist was en dat veel homoseksuelen net op zoek waren naar “een vriend waarmee zij een zinvol bestaan kunnen opbouwen” (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 28). Toch ervoeren sommige lesbiennes de mannenscene als erg seksueel geladen en vrouwonvriendelijk. Ann sprak bijvoorbeeld over “relnichten” en omschreef hen als “zo vrouwonvriendelijk”.²¹⁶ Christine herinnerde zich “die mannen die daar, allee ja, die daar zo stond te pronken met bijna hunne piet bloot”²¹⁷, waarop Ann antwoordde: “Awel, dat noem ik relnichten.”²¹⁸ Liliane merkte daarbij wel op dat zichtbaarheid voor mannen vaak extremer beleefd werd: “Ja vroeger was meer een een ding van als je gezien wordt, was het een uiterste [] oftewel worde niet gezien. Maar bij de man was het heel sterk zo, hè.”²¹⁹

Ook op relationeel vlak werden verschillen ervaren tussen lesbiennes en homomannen. Christine stelde dat zij bij homo’s vaker grote leeftijdsverschillen zag: “Heel dikwijls vond ik bij de homo's. Dat die dikwijls [] een hele jonge partner hebben. Dat, dat dat toch niet zo opvallend is bij de lesbiennes”.²²⁰ Daarnaast beschreef zij de mannenscene als “veel seksueler gericht”, met “veel minder problemen met met ontrouw op dat gebied dan vrouwen”.²²¹ Britt Ballings vertelde op vergelijkbare wijze hoe een bevriende homoman “per jaar meer contacten had dan dat er dagen waren”.²²² Zij contrasteerde dit met lesbische relaties, die volgens haar minder “casual” waren: “Dat is niet van gewoon zomaar wat hè. Allee. Da's altijd op diejen moment is dat dan wel echt.”²²³ Deze observaties sluiten aan bij beschrijvingen van lesbische relaties door Lillian Faderman. Zij stelt dat: De belangrijkste kenmerken van lesbische relaties zijn toewijding, intense emotionele uitwisselingen en erotische uitwisselingen die weliswaar genitaal kunnen zijn, maar dat niet noodzakelijkerwijs hoeven te zijn (Faderman, 1999, p. 26). De

²¹⁶ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²¹⁷ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²¹⁸ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²¹⁹ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²²⁰ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²²¹ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²²² B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²²³ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

lesbische cultuur werd dus sterker geassocieerd met affectieve verbondenheid en emotionele nabijheid dan met louter seksuele contacten.

Ondanks de verschillen waren de werelden van homo's en lesbiennes niet volledig gescheiden. Er werd samengewerkt binnen organisaties en op evenementen. Britt Ballings vertelde bijvoorbeeld dat de vrouwen van Chatterbox vaak gingen meehelpen op homofuiven. Daar merkte zij een duidelijk verschil in gedrag op: "Zo tegen een uur of 11 hoorde ik niemand die mannen niet meer. Die hadden al iemand tegengekomen en die waren daarmee op schop. En alleen wij stonden nog te werken, hé. En uh, ik kan u verzekeren. Als ge dan daarna nog de kuis van dieje zaal moet doen. Dat was niet plezant."²²⁴

Er waren sociale contacten tussen beide werelden. Via het voetbal van Chatterbox kwamen vrouwen bijvoorbeeld in contact met een mannenteam waarvan iemand "ne kelder helemaal ingericht als bar" had, waar ze soms naartoe gingen.²²⁵ Britt kwam ook geregeld in homocafés zoals "De Fiets" en "De Cirkel" en bezocht soms bars in het Schipperskwartier, zoals "Danny's bar", waar "vooral uhm travestieten hè. Uh. Maar ook heel schoon, uh, transvrouwen" kwamen.²²⁶ Ze beschreef deze plekken als onderdeel van "onzen toer", wat erop wijst dat de grenzen tussen lesbische en mannelijke queerruimtes wel degelijk vaag konden zijn.

²²⁴ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²²⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²²⁶ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

Hoofdstuk 4: Netwerken

Informele Netwerken: Hoe verspreidde informatie zich voor het internet? (Flyers, mond-tot-mond, de 'tam-tam' van de scene).

Vanaf de jaren zeventig ontwikkelde de lesbische beweging een steeds sterkere identiteit en daarbij ontstonden ook eigen symbolen en manieren van herkenning. Zo kwam, vergelijkbaar met de roze driehoek bij mannelijke homoseksuelen, de zwarte driehoek of het dubbele venusteken als (h)erkenningstekens voor lesbische vrouwen (Borghs, 2018, p. 237-57). Binnen deze context groeiden ook informele netwerken die cruciaal waren voor het verspreiden van informatie in een periode vóór internet en sociale media.

De verspreiding van informatie verliep grotendeels via mond-tot-mondreclame, cafés, tijdschriften, kleine krantjes en persoonlijke contacten. Veel communicatie gebeurde via uitnodigingen zoals: 'wij gaan hierheen, ga je mee?' (Winters, 2011, p. 55). Daarnaast werden activiteiten aangekondigd in kleine krantjes en tijdschriften. Hoewel men vaak dezelfde mensen ontmoette in cafés en bars, was de lesbiennegemeenschap veel groter dan enkel de vrouwen die effectief uitgingen. Mensen circuleerden tussen verschillende locaties en "kwam je altijd wel iemand tegen" (Winters, 2011, p. 55). Tegelijkertijd toont onderzoek aan dat meer dan een derde van de lesbische respondenten nooit naar een homobar ging of enkel ging bij bijzondere gelegenheden, terwijl een ander derde minstens eens per week ging (Bell & Weinberg, 1979). De informele netwerken beperkten zich dus niet tot het uitgaansleven alleen.

Binnen deze netwerken speelden cafés en vrouwencafés een centrale rol als ontmoetings- en communicatiepunten. Britt Ballings omschreef haar café de Chatterbox als "de spil van [] alles".²²⁷ Via cafés leerden mensen elkaar kennen, werden nieuwe contacten gelegd en verspreidden activiteiten zich verder via-via. Over hoe de leden van Puur en Ongezoet elkaar leerden kennen, vertelde Ballings: "Eigenlijk van in

²²⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

café te komen, denk ik. Uh vooral uh en ja, de mensen zeiden dat dan door en ja zo pff.”²²⁸ Volgens haar hing “eigenlijk alles ineen”.²²⁹ “Dus ja, ‘t was altijd zo van de diejen kent die en die kent die.”²³⁰ Mensen bewogen zich tussen cafés, organisaties, vriendengroepen en culturele initiatieven, waardoor een sterk verweven netwerk ontstond.

Dat netwerk functioneerde informeel. Christine beschreef het als volgt: “Netwerk bestond uit de mensen, vriendinnen leren kennen en dan...” waarop Liliane aanvulde: “Informeel” en Christine bevestigde: “Informeel, een informeel netwerk ja.”²³¹ Ann omschreef het eenvoudig als: “Via de, via de vriendinnen”.²³² Ook Micheline benadrukte hoe vanzelfsprekend zulke netwerken soms ontstonden: “[Netwerken] dienden zich aan. Ja, ik heb nooit moeite moeten doen”.²³³ Zoals besproken in hoofdstuk 3 deed Christine wel moeite om in de fysieke ruimtes van de scene terecht te komen, waarin de netwerken leefden. Zij deed op die manier dus wel moeite contact te krijgen met de netwerken.

Naast mondelinge communicatie waren tijdschriften en media eveneens belangrijk. Ann vertelde dat mensen “ging zoeken ook uit de uit de media, uit de kranten en in en de de dinges”²³⁴, waarop Christine aanvulde: “De media.”²³⁵ Volgens Ann wist men “uit kranten en uit den Humo enzo” waar men “moest zijn” en “wat dat er was”.²³⁶ Tijdschriften functioneerden daardoor niet alleen als informatiedragers, maar ook als instrumenten om een gevoel van gemeenschap te creëren.

Een belangrijk voorbeeld hiervan was het tweemaandelijks tijdschrift *Betty Boop News*. Dit tijdschrift was verbonden aan het café op de Vrijdagmarkt en bevatte naast culturele

²²⁸ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²²⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²³⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²³¹ Christine en Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²³² Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²³³ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

²³⁴ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²³⁵ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²³⁶ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

en politieke artikels ook advertenties en aankondigingen van activiteiten.²³⁷ Er verschenen bijvoorbeeld artikelen over internationale politieke thema's met impact op vrouwen, maar ook persoonlijke advertenties voor partners.²³⁸ Ook werden er regelmatig activiteiten aangekondigd, bijvoorbeeld de aankondiging van een fuif.²³⁹ Via deze tijdschriften bleef men op de hoogte van fuiven, optredens, praatgroepen, reizen en culturele initiatieven.

De sterke verwevenheid van al deze netwerken blijkt uit Ballings' herinnering aan het slotfeest van de Chatterbox in 1987. Daar maakten ze een soort overzicht van alle (muziek- en cabaret)groepen en hun onderlinge connecties: "En dan stonden al die mensen die allemaal in die groepen allee of zoveel mogelijk en hadden wij zo nen chart van wie dat, met welke groep".²⁴⁰ Volgens haar had "alles, alles" verband met elkaar.²⁴¹ Cafés, culturele groepen, sportteams, vrouwengroepen en homocafés overlapt voortdurend. Mensen hielpen elkaar ook praktisch en sociaal. Ballings beschreef hoe cafés zoals de Chatterbox, de Appelsienkist en het Half Soeke met elkaar verbonden waren en hoe mensen "kwamen meesupporteren of [kwamen] helpen".²⁴² Ze benadrukte dat die solidariteit niet altijd gescheiden was tussen mannen en vrouwen: "Dus allee we hielpen elkaar. Maar ja, dat maakte niet uit of dat nu mannen of vrouwen waren. Dus ja, dat dat kwam door de openheid eigenlijk hè."²⁴³

De informele netwerken van de lesbische scene functioneerden dus als een uitgebreid sociaal weefsel waarin cafés, tijdschriften, vriendengroepen en culturele initiatieven met elkaar verbonden waren. In een tijd zonder internet vormden mond-tot-mondreclame, kleine media en persoonlijke connecties de verbondenheid van de gemeenschap.

²³⁷ *Betty Boop News*. (1984). [Map]. AVG-Carhif, Brussel.

<https://carhif.lescollections.be/Detail/objects/1520>

²³⁸ *Betty Boop News*. (1984). [Map]. AVG-Carhif, Brussel.

<https://carhif.lescollections.be/Detail/objects/1520>

²³⁹ *Betty Boop News*. (1984). [Map]. AVG-Carhif, Brussel.

<https://carhif.lescollections.be/Detail/objects/1520>

²⁴⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁴¹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁴² B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁴³ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

Sleutelpersonen & Activiteiten: Wie waren de verbindende figuren en wat waren verbindende activiteiten?

Verschillende geïnterviewden benadrukten het belang van schakelfiguren binnen deze netwerken. Liliane sprak over “bepaalde vrouwen die echt heel hard verbond, die de verbinding zochten met iedereen en automatisch werd dan, werd uwe wereld ook wat groter”.²⁴⁴ Via zulke personen werden mensen geïntroduceerd in bredere netwerken van cafés, actiegroepen en organisaties. Ook binnen culturele projecten ontstonden zulke verbindingen. The Missing Link (band) bestond bijvoorbeeld grotendeels uit mensen die bij Chatterbox kwamen, waaronder leden van Puur en Ongezoet, en bracht zowel prof- als semiprofmuzikanten, jonge talenten als oude rotten in het vak, samen.²⁴⁵

Binnen Chatterbox werden tal van activiteiten georganiseerd die mensen samenbrachten. De organisatie van de lesbienneweek door Chatterbox vzw maakte van de Vrijdagmarkt het centrum van het gebeuren, met Betty Boop als “het kloppend hart”.²⁴⁶ Er waren opwarmers zoals volksspelen en volleybal, een karavaan met auto's, motors en fietsers, optredens van Puur en Ongezoet in theater Tentakel, een free podium op de Vrijdagmarkt en een afsluitende opendeurdag, fancy fair en street party.²⁴⁷ De lesbienne- en homoweek van 18-26 juni 1982 werd in 'T Knalpotteke geadverteerd en vormde een mooi voorbeeld van samenwerking tussen Atthis, Chatterbox en F.W.H.²⁴⁸

Media en cultuur speelden een belangrijke rol in het verbinden van vrouwen. “Ik probeer als lesbienne ook vooral via de media te werken. Ik draai ondermeer mee in enkele programma's van Radio Centraal, een vrije radiozender in het Antwerpse. Twee uur per week zenden wij het vrouwenprogramma ‘Frontaal Feminaal’ uit. Nog twee uur per week wordt besteed aan een programma voor lesbiennes: ‘Tussen pot en pint’. Ook Andrea werkt daaraan mee. Wij hebben niet het gevoel het contact met de basis te verliezen.

²⁴⁴ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁴⁵ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

²⁴⁶ G., M. (1984). Vzw chatterbox actief. *Betty Boop News*, 1(5), 16-17. AVG-Carhif, Brussel.

²⁴⁷ G., M. (1984). Vzw chatterbox actief. *Betty Boop News*, 1(5), 16-17. AVG-Carhif, Brussel.

²⁴⁸ *Lesbienne- en homoweek 18-26 juni 1982*. (1982). [Poster]. AVG-Carhif, Brussel.

Integendeel ! We werken ook nog mee aan het Vrouwenkafé in Antwerpen en op die manier hebben we heel wat kontakten.” (Lily in Abicht et al., 1981, p. 43). Ook vormingsactiviteiten werkten verbindend: “Om de lesbische wereld wat beter te leren kennen, en omdat ik het altijd heel fijn vond om onder vrouwen te zijn, heb ik onder meer allerlei vormingen gevolgd: een butch-femme-weekend en een lesbische zomerweek van Impuls, een zelfverdedigingscursus bij Refleks... Zo heb ik heel veel lesbische vrouwen leren kennen, want van het een kwam het ander. Een ongelooflijk netwerk, eigenlijk” (Hellinck, 2024, p. 8-12). Op 9 en 10 september 1978 organiseerde F.W.H. een studieweekend met als thema ‘Vrouwen in de Vlaamse homofiele beweging’, een weekend alleen voor en door vrouwen.²⁴⁹

Ook informele uitstappen versterkten de banden. Maria Bonte (van Medusa) verzamelde mensen in de Chatterbox om samen naar de Ardennen te gaan. “We zijn ook eens uh twee keer zo mee met een hele groep naar de Ardennen gegaan, met ook mensen die we amper kenden, die dan meegingen.”²⁵⁰ Volgens Ann vroeg Maria eenvoudigweg: “Gaaf er iemand mee? Ik Uh ja, ik doe een auto en tetetet, en gaat er iemand mee? Wie gaat er mee? Op den duur was er ‘k weet niet hoeveel volk.’”²⁵¹ Ook Atthis organiseerde weekends.

De activiteiten van Chatterbox waren nadrukkelijk gericht op verbinding met de buurt en andere cafés. “We probeerden ook uh, de samenwerking op de Vrijdagmarkt, waar al die cafés, marktcafés waren. Om dat te stimuleren door zelf dus een aantal activiteiten te doen waar wij hen in betrokken. Dus we zorgen dat de vrijdagmarkt bijvoorbeeld autovrij was, zodat die anderen ook hun terrassen konden voor verder uitbreiden.”²⁵² Zo organiseerde Chatterbox volleybaltornooien waaraan ploegen van andere cafés deelnamen: “Dus dat was allemaal voor de integratie eigenlijk heel goed, hè. [] Dus de

²⁴⁹ Harding, L. (1978, juni 29). *Vrouwen in de Vlaamse homofiele beweging* [Uitnodiging]. FWH. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

²⁵⁰ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁵¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁵² B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

samenwerking was, uh was eigenlijk wel een heel goed daar. En dat waren allemaal klein cafeetjes.”²⁵³

Het cabaret Puur en Ongezoet vormde een ander belangrijk verbindend project. “En de mensen speelden dan allemaal eigenlijk gratis. Wij deden echt heel veel in België en Nederland. Vonden ze dat fantastisch.”²⁵⁴ Optredens gebeurden vaak op vraag van vrouwen- of lesbienne-organisaties. Het collectief werkte sterk samen: “iedereen deed wel iets”.²⁵⁵ Sommigen maakten het decor, anderen schreven muziek uit, en de samenstelling van de groep veranderde voortdurend. “Heel veel mensen gewisseld enzo ook.”²⁵⁶ Hun optreden op de tiende vrouwendag werd omschreven als een groot succes: “de mensen waren gewoon uh in de wolken.”²⁵⁷ Ook andere subgroepen verbonden mensen met elkaar. Chatterbox had een motorclub die contacten legde met andere motorclubs, meestal mannenclubs: “Dus waar dat dan eigenlijk. Zij gingen dan naar uh, naar verschillende, uh, andere motorclubs op bezoek in die motorclubs. Maar dat waren allemaal mannen, mannenclubs. Die kwamen dan ook eens een keer bij ons langs.”²⁵⁸ Daarnaast was er een volleybalteam: “Dan gingen wij meedoen aan toernooien. Met, met, als Chatterbox.” en “Dus die trinden ook elke week”.²⁵⁹

Muziekgroepen die in de Chatterbox ontstonden, werden ook actief geprogrammeerd op fuiven van vrouwendagen en lesbiennedagen. “Hebben wij ook geprogrammeerd op op uh de fuiven van de van de vrouwendagen. En de lesbiennedagen? Ja, die zaten d'r natuurlijk ook vol van met dat wij dat organiseerde.”²⁶⁰ Chatterbox deed bij vrouwendagen vooral de culturele invulling, terwijl lesbiennedagen breder georganiseerd werden: “bij de vrouwendagen was dat dus vooral om de invulling te doen van het culturele. En bij bij de lesbiennedagen was dat vooral de rest mee ook hè.”²⁶¹

²⁵³ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁵⁴ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁵⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁵⁶ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁵⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁵⁸ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁵⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁶⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁶¹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

Ook de radioprogramma's verbonden verschillende groepen. Mensen van Chatterbox werkten mee aan "Frontaal Feminaal" en "Tussen pot en pint" op Radio Centraal.²⁶² De programma's behandelden thema's uit de vrouwenbeweging en lesbische leefwereld en combineerden inhoud met muziek.²⁶³ "t Was ne plaatselijke radio" in Antwerpen.²⁶⁴

Binnen Chatterbox bestonden bovendien verschillende werkgroepen, die voor verbinding zorgden. Er was bijvoorbeeld *De Chatteraar*, een blad waarin ook strips verschenen die gebaseerd waren op uitspraken van bezoekers van het café: "Dat was dan iemand die heel goed was in striptekenen en die die tekende ook met commentaar. En in de typische uitspraken van de mensen die in het café kwamen."²⁶⁵ Daarnaast organiseerden ze rommelmarkten, tafelvoetbaltoernooien, volksspelen en buurtactiviteiten waarbij ook kinderen van de buurt betrokken werden. "Dat was dan vrijdagmarktfeesten. Dat wij dan deden, dat was met. Ja, voor de kinderen ook van alles en zo. Dus allee, t was de bedoeling om echt om om de mensen te integreren. Uh in die heel dieje gemeenschap hè."²⁶⁶

Chatterbox engageerde zich bovendien in bredere maatschappelijke acties. "Da's dan weer betoging. Kernwapens, wij gingen overal in mee, hè."²⁶⁷ Het café was niet enkel een ontmoetingsplek, maar ook een centrum van culturele productie, activisme en sociale netwerken.

De Generatiewissel: De verschuiving van de traditionele *butch/femme* verhoudingen (vaak meer verborgen) naar de meer androgynе, politiek bewuste generatie van de jaren '70 en '80.

²⁶² B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁶³ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁶⁴ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁶⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁶⁶ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

²⁶⁷ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

De vrouwen die geïnterviewd werden, waren van de generatie na de generatie waarin butch/femme-verhoudingen zeer dominant aanwezig waren. Hoewel zij nog tegelijk uitgingen met deze oudere generatie, beschouwden zij zichzelf vaak als fundamenteel anders. In bredere discussies binnen de lesbische beweging werd deze generatiekloof benoemd. In een debat over het boek *Thuiskomen: scènes uit een lesbisch bestaan* van Majo Van Ryckeghem werd de vraag gesteld of onderdrukking soms erger werd voorgesteld dan ze was, en of dit samenhang met “de kloof tussen de generatie die heeft moeten vechten voor haar bevrijding en de generatie die nu leeft van de vruchten van dit gevecht”.²⁶⁸ Daarbij werd expliciet gesteld dat “De kloof tussen de lesbiennebeweging en de lesbienne aan de basis enorm!” was, vooral met betrekking tot oudere lesbiennes die “nog in de sfeer van vroeger zitten”.²⁶⁹

Hoewel er tegen het einde van de jaren '80 tegenover eind jaren '60 meer informatie beschikbaar was en jonge mensen makkelijker hun weg vonden naar centra en ontmoetingsgelegenheden, bleef het moeilijk voor studenten om mensen te vinden waarmee ze over hun homoseksualiteit konden praten.²⁷⁰ Tegelijkertijd veranderden het uiterlijk en de cultuur van lesbische vrouwen sterk tussen de jaren '50 en de jaren '80. In Antwerpen werd de lesbische subcultuur van de jaren '50 gekenmerkt door een stereotiepe butch- of jule/femme-verhouding (Winters, 2011, p. 50). Vooral in de eerste helft van de jaren '60 moesten vrouwen nog allerlei uitvluchten verzinnen om “mannelijke” kleding te kunnen dragen. Sommigen vertrokken met een sporttas met een geklede broek thuis en kleedden zich om bij een vriendin voor ze uitgingen (Winters, 2011, p. 48). Masculien geklede vrouwen werden aangeduid als “jule” of “butch”, terwijl feminiene lesbiennes vaak onzichtbaar bleven, omdat ze niet zichtbaar verschilden van heterovrouwen (Winters, 2011, p. 48). Deze uiterlijke codes gingen vaak samen met duidelijke rolpatronen in relaties (Winters, 2011, p. 49).

²⁶⁸ Janssens, M. (1992b, september). Zolang zij klauwen heeft. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 4-5. RoSa.

²⁶⁹ Janssens, M. (1992a, september). Een gesprek met Journaliste Marijke Libert. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 6-7. RoSa.

²⁷⁰ De Caluwé, R. (1989a, mei). Een tipje van de sluier opgelicht. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 15, 12-13. RoSa.

De generatie na hen keek hier vaak kritisch naar. Volgens Winters kreeg de “oude” generatie lesbiennes van de “nieuwe” generatie de kritiek dat zij heteroseksuele rolverdelingen probeerden na te bootsen (Winters, 2011, p. 49). Puur en Ongezoet parodieerde zulke tendensen geregeld in hun optredens (Winters, 2011, p. 50). Tegelijkertijd wijst Winters erop dat deze oudere generatie ook gelezen kan worden als een uitdaging van patriarchale rolpatronen, precies omdat zij aantoonde dat genderrollen geconstrueerd zijn (Winters, 2011, p. 50); de rollen worden ‘nagespeeld’.

Ook internationaal werd deze verschuiving beschreven. Faderman stelde dat veel vrouwen die via het feminisme in de lesbische wereld terechtkwamen, butch/femme zagen als een herhaling van wat ze wilde vermijden door heteroseksualiteit te ‘verlaten’ en dat de vrouwen die zulke rollen aannamen daarom vaak als ‘politiek incorrect’ werden gezien (Faderman, 1992, p. 580). In de jaren ’70 werd het beeld van “de dyke” dominant: jeans, boots, korte haren en agressiever gedrag (Faderman, 1992, p. 581). Tegelijk nuanceert Faderman dat neo-butcht/femme-relaties in de jaren ’80 veel flexibeler en minder rigide waren dan in de jaren ’50, en dat deze vrouwen de geleerde feministische lessen van de jaren ’70 duidelijk behielden (Faderman, 1992, p. 579).

De geïnterviewden herkenden deze oudere generatie zeer duidelijk. Ann omschreef hen als: “Van de generatie daarvoor. Dat waren heel andere lesbiennes hè. Die, dat was een mannelijke lesbienne en die droeg een pak. En de vrouwelijke: permanentjes en die droeg een kleedje.”²⁷¹ Christine herinnerde zich “de Julekes” die “een kostumeke aan” hadden.²⁷² Volgens Ann stopten zij soms een zakdoek in hun broek, terwijl Christine toevoegde: “Of een fleske cola, hé.”²⁷³ “Vroeger was het haar “a la garçonne” of erger.” [] Ze liepen rond in mannenondergoed, mannenkostuums en mannenschoenen, en paradeerden op zon- en feestdagen rond met een namaakpenis in hun mannenbroek”.²⁷⁴ Dat hoorde bij een uitgesproken lichamelijke performativiteit: “Kostuum en dan typisch mannenschoenen en dan met hun benen openstaan en zo.”²⁷⁵ “Die die verdwenen ook

²⁷¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁷² Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁷³ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁷⁴ Medea. (1983). Les belles anciennes. *Chatteraar*, 1(3), 8-10. AVG-Carhif, Brussel.

²⁷⁵ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

op een moment. [] Maar die waren ook veel ouder dan wij.”²⁷⁶ Liliane vulde aan: “Ja, dat waren vijftigers en zo. En veertigers en vijftigers.” en “Die zijn uitgestorven.”²⁷⁷, de oudere generatie ging na een tijd dus niet meer, of minder, uit. Ann, Liliane en Christine waren hier tussen de 20 en 30.

Ook in cafés was deze generatiekloof zichtbaar. Hellinck beschrijft hoe ontmoetingen in de Shakespeare soms afstootten door “butches die overdreven stoer deden, op het vulgaire af” (Hellinck, 2024, p. 8-12). Politie-invallen en vechtpartijen zorgden ervoor dat sommige jonge vrouwen zich niet herkenden in dat beeld van lesbisch-zijn (Hellinck, 2024, p. 8-12). Het contrast met latere Lesbiennedagen was volgens Hellinck groot, omdat daar “alle soorten vrouwen” aanwezig waren (Hellinck, 2024, p. 8-12).

De jongere generatie identificeerde zich veel sterker met feminisme, activisme en politieke betrokkenheid. Ann beschreef de vrouwen van Chatterbox als “bijna allemaal geëngageerde vrouwen”. Zij verwees naar deelname aan rakettenbetogingen, vrije radio’s, feminisme en vrouwendagen, en stelde: “Dat konde eigenlijk van die anderen van die generatie daarvoor niet zeggen.”²⁷⁸ Medea beschreef in 1983 op scherpe en ironische wijze hoe de nieuwe generatie zich profileerde via feministische codes zoals zelfgerolde sigaretten, lichaamshaar en symbolen zoals één oorring of een rode driehoek.²⁷⁹ Tegelijk bekritiseerde zij de intellectuele (“Nu worden er gesprekken gevoerd met dure woorden, want dat staat zo lekker intellectueel.”) en politieke pretenties van deze nieuwe generatie, die volgens haar bezig was met “nationale- en wereldproblematiek” maar minder aandacht had voor de vrouw die alleen aan de bar zat²⁸⁰, dus voor lokale moeilijkheden. Toch betekende deze verschuiving niet dat alle vrouwen zich volledig losmaakten van oudere codes en gebruiken. Niet elke lesbienne hechtte evenveel belang aan rolverdelingen, maar ook in de jaren ’60, ’70 en ’80 bleef een deel van de lesbische vrouwen vasthouden aan zulke patronen (Winters, 2011). Sommige cafés en koppels bleven ook later nog sterk “man-vrouw”-codes uitstralen.

²⁷⁶ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁷⁷ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁷⁸ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁷⁹ Medea. (1983). Les belles anciennes. *Chatteraar*, 1(3), 8-10. AVG-Carhif, Brussel.

²⁸⁰ Medea. (1983). Les belles anciennes. *Chatteraar*, 1(3), 8-10. AVG-Carhif, Brussel.

Over het koppel dat café De Bollandus uitbaatte, vertelde Ann bijvoorbeeld: “Dat was een koppel en dat was man en vrouw. Allee. Ah ja, hij was, hij was, zij was, Joske was hij.”²⁸¹

De generatieverschillen gingen dus niet enkel over kleding of gedrag, maar ook over politieke cultuur, zichtbaarheid en de betekenis van lesbisch-zijn zelf. Waar de oudere generatie vaak nog gevormd was door geheimhouding, vaste rollen en een gesloten subcultuur, groeide vanaf de jaren '70 en '80 een generatie die lesbisch-zijn sterker verbond met feminisme, activisme, culturele productie en een lossere omgang met genderexpressie. Tegelijk bleven beide generaties elkaar ontmoeten in dezelfde cafés, bars en netwerken, waardoor jonge vrouwen een duidelijk beeld kregen van de leefwereld die hen voorafging.

Dit herhaalde zich naar de volgende generatie opnieuw, al op een andere manier. Binnen de jaren '80 werd volgens Britt Ballings zichtbaar hoe bepaalde cafés en groepen een generatiewissel doormaakten. Toen Chatterbox uiteindelijk alleen overbleef en daarna ook sloot, ontstonden er nieuwe plaatsen die vooral gericht waren op een jongere generatie, terwijl oudere vrouwen zich daar minder thuis voelden.²⁸²

²⁸¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁸² Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

Hoofdstuk 5: Geleefde Ervaringen

Het Beeld van het Publiek: Maatschappelijke (on)zichtbaarheid en aanvaarding.

Het beeld dat de bredere samenleving had van lesbische vrouwen in Antwerpen en België werd lang bepaald door onzichtbaarheid, stereotypering en wettelijke ongelijkheid. In 1965 sloop voor het eerst een openlijk discriminerende wet het Strafwetboek in: gebaseerd op de toen vaak geloofde verleidingstheorie verhoogde artikel 372bis de seksuele meerderjarigheid voor homo's en lesbiennes van 16 naar 18 jaar. (Discriminerend, omdat dit niet werd veranderd voor heterorelaties.) Omwille van zijn symboolwaarde zou de strijd hiertegen een belangrijk mobiliserend en verenigend effect op de homo- en lesbiennebeweging hebben (Hellinck, 2007, p. 112). Elk onderscheid tussen homoseksuelen en heteroseksuelen van meer dan 18 jaar wanneer ze seksuele betrekkingen hebben met minderjarigen van 16 tot 18 jaar werd afgeschaft door de wet van 18 juni 1985. Hiermee is een einde gekomen aan de discriminatie tussen de beperking van homoseksuele en heteroseksuele relaties in de Belgische strafwetgeving.²⁸³

Binnen de bredere maatschappelijke context werd homoseksualiteit echter nog steeds bekeken vanuit een heteronormatieve moraal. “De Westerse sexuele moraal” beschreef de samenleving als gekenmerkt door een huwelijksmoraal en een voortplantingsmoraal, waarbij een liefdesrelatie slechts positief werd gevonden als zij werd bevestigd in een huwelijk waar pas seksueel contact is toegelaten indien het is gericht op de voortplanting. Voor de homoseksuele persoon betekende dit dat men niet mocht huwen en dat seksualiteit niet gericht kon worden op de voortplanting (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 20). Een waarlijk accepterende houding tegenover homoseksualiteit was volgens dezelfde studie slechts te vinden bij een paar procent van de bevolking. Factoren zoals hogere leeftijd, lagere scholing, gebrek aan contact met homoseksuelen

²⁸³ Vandeplas, A. (1985, september 28). Naar homoseksuele vrijheid? *Rechtskundig Weekblad*, 4(49e jaargang), 281.

en kerkelijke betrokkenheid correleerden met minder accepterende houdingen (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 23).

Daarbovenop leefden hardnekkige vooroordelen. Zo werd vaak gedacht dat homoseksualiteit alleen bij mannen voorkwam. “Waarschijnlijk is deze opvatting te wijten aan de onopvallendheid van homofiel gedrag tussen vrouwen in vergelijking met mannen. Zo zal in onze cultuur geen aanstoot worden gegeven aan het feit dat twee vrouwen gearmd op straat lopen of elkaar in het openbaar zoenen.” (VanDer Linden en Perdaens, 1980, p. 29). Tegelijk bleef het beeld van de mannelijke, ziekelijke lesbienne, zoals dat door seksuologen was gelanceerd, op het netvlies van de samenleving hangen. Volgens Faderman leefden lesbische vrouwen lange tijd onder invloed van deze theorieën en werden hun levens erdoor gevormd (De Gendt, 1995). Ook Faderman zelf schreef: “Ik heb de jaren ‘50 en ‘60 doorgemaakt, een tijdperk dat ik nooit zal vergeten, waarin lesbisch zijn zowel als een ziekte werd bestempeld als een minderheidsgroep werd beschouwd” (Faderman, 1999, eigen vertaling).

De maatschappelijke onzichtbaarheid van lesbische vrouwen werd soms paradoxaal voorgesteld als een “voordeel” tegenover homomannen. Toch werd dat idee bekritiseerd: “Dat vrouwen het gemakkelijker hebben dan homofiele mannen is gedeeltelijk wel waar, maar dat blijft toch wel beperkt tot het bekende verhaal dat vrouwen met elkaar gearmd over straat kunnen lopen, elkaar zoenen enz.”²⁸⁴ Deze vrijheid kwam waarschijnlijk voort uit het idee dat vrouwen überhaupt geen seksueel gevoel zouden hebben en dus ook niet tot homoseksualiteit in staat zouden zijn. Daarom zou men eerder moeten verdedigen dat homoseksuele vrouwen het dubbel moeilijk hebben: “behalve dat ze homofiel zijn, zijn ze ook nog vrouw in een maatschappij waarin de macht en de grootste vrijheid aan mannen toekomt.”²⁸⁵

²⁸⁴ *Een homofiele vrouw is een homofiel.* (z.d.). [Beschouwing]. G.O.C. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

²⁸⁵ *Een homofiele vrouw is een homofiel.* (z.d.). [Beschouwing]. G.O.C. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

Voor veel vrouwen bleef lesbisch zijn maatschappelijk moeilijk zichtbaar of bespreekbaar. Homoseksualiteit was pakweg vijftig jaar geleden een penibele kwestie. Vrouwen die van vrouwen houden ‘bestonden’ toen wel, al was de context heel anders. “Ik ben moeten weggaan uit mijn dorp, want daar werd met de vinger gewezen. Lesbisch zijn, dat kon niet in die tijd.” (Flup, °1939 in Winters, 2011). Ook in 1968 was homoseksualiteit onbekend bij het brede publiek en konden er vreemde reacties ontstaan wanneer het onderwerp ter sprake kwam.²⁸⁶

Binnen de media bleef de beeldvorming volgens Ballings sterk stereotiep. Extreme types werden eruit gehaald en getoond, een mechanisme dat volgens haar vandaag nog steeds bestaat.²⁸⁷ Tegelijk merkte ze op dat het vroeger duidelijker was of iemand tegen of voor je was als lesbienne, terwijl vijandigheid later subtieler werd maar niet verdween.²⁸⁸ In de jaren '90 ontstond volgens haar een moment waarop het “in” was om pro-homo te zijn, terwijl onderliggende haat nog steeds aanwezig bleef.²⁸⁹

Toch veranderde de maatschappelijke zichtbaarheid geleidelijk. Vanaf de jaren 1990 begonnen media holebithema's serieuzer te behandelen. In het radioprogramma *De Lieve Lust*, over relaties en seksualiteit, kwamen queer jongeren bijvoorbeeld als vanzelfsprekendheid aan bod (Histories, z.d.-a). Termen zoals “pot”, die in de jaren '80 nog als kwetsend werden ervaren, werden later vaker als geuzennaam gebruikt (Winters, 2011, p. 48). Ghijs stelde de vraag waarom heteroseksualiteit publiek besproken mocht worden, terwijl homoseksualiteit tot de privésfeer behoorde, en benadrukte dat seksuele geaardheid een gegeven is, terwijl wat men ermee doet een kwestie van privacy blijft.²⁹⁰

²⁸⁶ De Caluwé, R. (1989b, november). De stilte verbroken. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 15, 8-9. RoSa.

²⁸⁷ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

²⁸⁸ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

²⁸⁹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

²⁹⁰ Ghijs, A. (1991, oktober 11). *Homo-politici moeten opkomen voor de rechten van hun groep*. RoSa, Brussel.

Binnen Antwerpen zelf varieerden reacties sterk per omgeving. Volgens Ballings werden de vrouwen van de Chatterbox in de volksere buurt rond de Vrijdagmarkt vaak gekend en aanvaard door buurtbewoners.²⁹¹ Tegelijk waren er ook vijandige reacties. Bij Den Oosterpoort, een dancing op de hoek van de Vrijdagmarkt, kwamen “johnny’s en marina’s” soms naar buiten om de vrouwen van de Chatterbox uit te jouwen en lastig te vallen.²⁹² Ook politie-invallen gebeurden geregeld in de Chatterbox.²⁹³ Zoals we zagen in hoofdstuk 3 gebeurden die politie-invallen met de reden dat het commerciële café uitgebaat werd als vzw. Dat neemt niet weg van de ervaring en interpretatie van de invallen van de vrouwen die in het café kwamen.

De ervaring van maatschappelijke acceptatie bleef daardoor dubbelzinnig. Sommige geïnterviewden benadrukten dat het geleidelijk beter werd. “Heel geleidelijk” veranderden lesbische netwerken, ruimtes en organisaties volgens Christine.²⁹⁴ Ann stelde dat het “toch altijd wel beter en beter” ging²⁹⁵, en dat men vandaag gemakkelijker als lesbienne of homo gewoon naar een bruine kroeg kan gaan zonder zich te hoeven verbergen.²⁹⁶ Tegelijk nuanceerde Christine dat deze vooruitgang vooral zichtbaar was in de jaren ’70, maar minder vanzelfsprekend als je de jaren ’80 vergelijkt met vandaag.²⁹⁷

De jaren ’80 vormden bovendien een complexe periode door de opkomst van hiv en aids. Ballings herinnerde zich dat er toen vooral tegenover homo’s meewarig werd gekeken, maar dat dit binnen hun eigen omgeving nooit echt een probleem vormde: “Allee, wij voelden ons niet een vreemde eend in de bijt”.²⁹⁸ Tegelijk toont haar verhaal over The Missing Link (haar band) in de jaren ’90 hoe ook binnen progressieve of alternatieve milieus vrouwen vaak op uiterlijk werden beoordeeld. In de muziekindustrie,

²⁹¹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

²⁹² Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁹³ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁹⁴ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁹⁵ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁹⁶ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁹⁷ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

²⁹⁸ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

waar bepaalde genres sterk door mannen gedomineerd werden, merkte ze dat vrouwen die er niet uitzagen als “babe” minder aanvaard werden door het publiek.²⁹⁹

De zaak die veel teweegbracht: Eliane Morissens

De zaak rond Eliane Morissens werd begin jaren '80 een belangrijk symbool binnen de Belgische lesbische- en homobeweging. Toen Eliane Morissens, werkplaatsleider bij het École Technique du Hainaut, in 1980 in een televisieprogramma van de Franstalige RTBF over haar lesbisch-zijn getuigde, werd ze ontslagen (Trommelmans, 2006, p. 99).³⁰⁰ Morissens zelf gaf aan dat ze lange tijd had gearzeld om openlijk voor haar lesbisch-zijn uit te komen: “Ik durfde dit gewoon niet openlijk doen, en je kan dit misschien laf vinden van mijnentwege, maar ik vreesde inderdaad voor mijn carrière. En wat nu allemaal gebeurd is, bewijst voldoende dat ik redenen tot wantrouwen had.” Tegelijk stelde ze vast dat er veranderingen gaande waren en dat er stilaan een zekere evolutie in gunstige zin merkbaar werd. Zo vertelde ze dat op syndicale bijeenkomsten in Henegouwen ondertussen op een ontspannen manier over homoseksualiteit gepraat werd, iets wat een half jaar eerder nog ondenkbaar leek (Abicht et al., 1981, p. 81).

Morissens beschouwde haar publieke engagement als een bewuste politieke keuze. “Ik achtte in 1980 het ogenblik rijp om stelling te nemen en me werkelijk te engageren voor de homoseksualiteitsproblematiek” (Abicht et al., 1981, p. 80). De televisie-uitzending had voor haar persoonlijk ook een bevrijdend effect: “Het meest positieve dat de T.V.-uitzending bij mij teweeggebracht heeft, is dat ik me totaal bevrijd voel. Mijn lesbische [*sic*] leven verloopt nu veel meer ontspannen.” Ze benadrukte daarbij dat homoseksuele vrouwen en mannen openlijk voor hun “keuze-gerichtheid” moesten uitkomen. Volgens haar had openheid haar uiteindelijk geen bijkomende aanvallen opgeleverd: “Ik heb dat ook gedaan en sedertdien heb ik van niemand nog aanvallen te verduren gehad; niemand slingert me nu nog verwijten naar het hoofd.” (Abicht et al., 1981, p. 83).

²⁹⁹ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Britt Ballings op 9 juli 2013.

³⁰⁰ Collier, R. (1981, mei 18). *Bestendige deputatie beslist: Lesbische lerares wordt uit haar functie ontheven*. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

De controverse draaide sterk rond het idee dat een lesbische vrouw niet geschikt zou zijn om een school met meisjes te leiden. In het interview vertelde ze dat haar seksuele geaardheid ook haar carrièrekansen had beïnvloed. Ze was kandidaat geweest voor de functie van directrice van een belangrijke school met 1000 meisjes en 200 jongens. Mensen die haar kandidatuur steunden, hadden haar verteld “dat het ondenkbaar was, dat een lesbienne een school zou besturen waar meisjes les volgden.” Daarop reageerde Morissens: “Dat vind ik zeer amusant! Voor het ogenblik wordt de school bestuurd door twee mannen, ik weet niet of het gevaar daardoor niet groter is?”.³⁰¹

De zaak maakte veel los binnen activistische netwerken. Eliane gaf al 23 jaar les op de school en solidariteitsgroepen benadrukten dat “Elke aanval tegen Eliane Morissens is een aanval tegen ons.”³⁰² Ze werd gesteund door internationale organisaties zoals ILIS (International Lesbian Information Service) en IGE (International Gay Association). Solidariteitsacties en betogingen vonden plaats in verschillende steden, waaronder Helsinki, Parijs, Amsterdam en Bergen op zaterdag 3 januari.³⁰³ Ook in België ontstonden solidariteitscomités voor Eliane Morissens in Brussel, Gent en Antwerpen, waarbij het Antwerpse comité gevestigd was in de Lange Sint-Annastraat 20.³⁰⁴ Daarnaast betoogde ook F.W.H. tegen haar ontslag.³⁰⁵

Zichtbaarheid in het straatbeeld en **contact** met de buurt.

De zichtbaarheid van lesbische vrouwen in het straatbeeld van Antwerpen hing sterk af van de context, de buurt en het moment. Tijdens feesten en publieke evenementen leek er meer vrijheid mogelijk. Liliane vertelde: “Het hing er wat vanaf. Ja, als er zo feesten waren. Maar ik zal maar ja ja, bevrijdingsfeesten of zo in Antwerpen, dan is er altijd veel volk op straat en enzo en dan zagde de vrouwkes ook met mekaar hand in hand,

³⁰¹ Collier, R. (1981, mei 18). *Bestendige deputatie beslist: Lesbische lerares wordt uit haar functie ontheven*. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

³⁰² *Het verhaal van Eliane Morissens*. (1980). [Protestbrief]. v.u. Duerinck M. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

³⁰³ *Het verhaal van Eliane Morissens*. (1980). [Protestbrief]. v.u. Duerinck M. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

³⁰⁴ *Massale betoging*. (1982). [Poster]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

³⁰⁵ Protest tegen ontslag van lesbische lerares. (1981, januari 28). *Het Nieuwsblad*. AVG-Carhif, Brussel ('T Piepklein Knalpotteke - Jaargang 2, nr. 4, 02/1981).

weggaan en plezier hebben. Wij waren dus redelijk vrij”.³⁰⁶ Tegelijk bleef veel van het lesbische sociale leven relatief verborgen. Volgens Liliane waren bars vaak afgesloten ruimtes: “De bars, dat is toch dikwijls met aanbellen. Met een portier. [] Niet zo open.”³⁰⁷ Micheline omschreef het lesbische netwerk daarom ook als “eerder zo, uh, binnenskamers. Een gemeenschap binnenskamers. Dat is intussen wel veranderd.”³⁰⁸

De relatie met de buitenwereld was dubbelzinnig. Sommige cafés trokken nieuwsgierige bezoekers aan die lesbische bars bekeken als een soort spektakel. Over de Shakespeare vertelde Ballings: “Gelijk den Shakespeare enzo. Ja, dat was echt soms zo dat ze d'r bussen binnen gooiden. Die kwamen dan echt zo eens kijken naar de lesbiennes, [] we gaan eens naar de Zoo.”³⁰⁹ Ook tijdens cafétours werden lesbische cafés opgenomen als stopplaats. Liliane sprak over “Gegidste rondleidingen, voorbij de Shake”.³¹⁰ Christine vulde aan dat groepen mannen soms binnen mochten, omdat ze consumeerden, maar dat het voelde alsof ze “eens een kijkje kwamen nemen in het dierenpark”.³¹¹ Jackie, de eigenaresse van de Shake, besloot soms tijdelijk geen mannen meer binnen te laten.³¹² Toch waren contacten met heteromannen niet altijd negatief of vijandig. Ann herinnerde zich bijvoorbeeld een groep zeemannen die onverwacht binnenkwam: “Kheb eens meegemaakt dat daar een uh, een bus niet, een een, een truck, zeemannen aankwamen en die gingen zo op de muziek. Dat was eigenlijk wel plezant hè? Ja, die waren niet lastig”.³¹³ Zulke momenten tonen dat de grenzen tussen lesbische ruimtes en de buitenwereld soms flexibel en niet uitsluitend conflictueus waren.

De houding van buurtbewoners verschilde bovendien sterk per wijk. Over Den Draak in Zurenborg werd gesproken als een plaats waar een goede integratie met de buurt bestond. “Zurenborg, ja, daar wel hé. Maar da's ook veel later gekomen eigenlijk hé. Daar is een flinke integratie met de gewoon met de buurtbewoners die ze daar ook op café

³⁰⁶ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁰⁷ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁰⁸ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

³⁰⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

³¹⁰ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹¹ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹² Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹³ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

komen.”³¹⁴ Volgens de geïnterviewden hing dit samen met het alternatieve karakter van de buurt. “Dat was ook een meer alternatieve buurt. Ja, 't is toch de typische mentaliteit van?”.³¹⁵ Den Draak opende pas in de jaren '90, een periode waarin er volgens hen al meer maatschappelijke steun en zichtbaarheid mogelijk was.

Voor eerdere decennia bleef de verhouding met de heterowereld vaak afstandelijk of vijandig. “Maar voor de rest was dat toch wel uh, gescheiden.”³¹⁶ Christine vulde aan: “Zeker weten. Heterowereld was...” waarna Liliane het samenvatte als “afkeer” en Christine bevestigde: “echt afkeer”.³¹⁷ Volgens Christine werden lesbiennes vaak gezien als “niet normaal”.³¹⁸ Tegelijk nuanceerde Ann dat dit sterk afhing van waar een café gelegen was.³¹⁹

De Vrijdagmarkt, waar de Chatterbox gevestigd was, vormt een interessant voorbeeld. Ballings vertelde dat verschillende cafés rond het plein niet gekend waren als tolerant, maar toch samenwerkten met de Chatterbox. “Eén van de cafés had vrijdagmarkt, dus uh, aan den overkant van Chatterbox. Uh, dat was uitgebaat door mijn tante. [] Buiten dat café waren d'r nog een uh, ik denk een een vijftal uh cafés waar dat er ene grote van was. []. En ja, dat, dat was zo bekend van ja, dat die, dat die niet niet echt tolerant waren, maar die werkten ook evengoed mee.”³²⁰ Dat zou kunnen betekenen dat de aanvaarding niet enkel afhankelijk was van waar het café gelegen was, maar ook van de mate van mogelijke samenwerking, eventuele voordelen en persoonlijke connectie.

De geïnterviewden benadrukten daarnaast dat Antwerpen in vergelijking met andere steden relatief tolerant aanvoelde. “Ja, voor de rest in Antwerpen was zo gedoogbeleid.”³²¹ Christine dacht dat zij “in Antwerpen eigenlijk nog geluk hebben gehad, hè, in vergelijking met andere steden”.³²² Ann verwees daarbij expliciet naar het

³¹⁴ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹⁵ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹⁶ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹⁷ Liliane en Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹⁸ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³¹⁹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³²⁰ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

³²¹ Liliane, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³²² Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

burgemeesterschap van Leona Detiège: “Zeker toen dat Leona burgemeester was.”³²³

Ondanks die relatieve tolerantie bleef zichtbaarheid echter vaak conditioneel en afhankelijk van specifieke buurten, gelegenheden en sociale contexten.

Literatuur, film, cultuur: invloed op identiteitsvorming en identiteitservaring.

Literatuur, film, cultuur en media speelden een belangrijke rol in de ontdekking, beleving en vormgeving van lesbische identiteit. Verschillende vrouwen verwijzen naar boeken, films, tijdschriften, radioprogramma's en culturele initiatieven als belangrijke bronnen van herkenning, bevestiging en informatie. “Boeken, tijdschriften, films of andere culturele dingen speelden ‘heel veel’”³²⁴ rol in de ontdekking en beleving van lesbische identiteit. Omdat homoseksualiteit lange tijd erg onzichtbaar bleef, ontwikkelden veel LGBTQ-personen een grote “leeshonger” (Borghs e.a., 2021).

Ria herinnert zich bijvoorbeeld hoe zij in de jaren zestig via films voor het eerst in aanraking kwam met homoseksualiteit. Ze verwijst naar een zwart-witfilm uit Duitsland, naar films met Shirley MacLaine en Jane Fonda, maar merkt ook op dat dergelijke films bijna altijd dramatisch eindigden. Pas in de jaren tachtig zag ze voor het eerst een film waarin twee vrouwen samen een koppel konden vormen zonder tragisch einde. Toch “trokken [ze] zich al op aan films die er waren, moest het ermee doen”.³²⁵ Dat er nood was aan lesbische literatuur was dan ook duidelijk; de weinige die er bestaat, werd dan ook goed verkocht.³²⁶ Ook Ann verwijst naar films als belangrijke herkenningspunten. “Een verfilming van Violette Ledu³²⁷, heb heb ik in de jaren zeventig gezien”³²⁸ “Da's een Franse schrijfster. Die is al lang dood. Ja. Dat ging over uh, over twee vrouwen. Dat was

³²³ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³²⁴ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026; Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³²⁵ Collectie Fonds Suzan Daniel (@Amsab-ISG), Project Holebipioniers (Het Roze Huis), interview Ria in 2013.

³²⁶ B.V.V. (1984). Lesbische literatuur. *Betty Boop News*, 1(5), 3-4. AVG-Carhif, Brussel.

³²⁷ Violette Leduc (1907-1972) is een Franse schrijfster. Thema's in haar teksten zijn haar leven zonder vader, dat ze zichzelf lelijk vindt en haar lesbische gevoelens. Ze schreef verschillende teksten en boeken en werd genomineerd voor grote literaire prijzen. (Zij Aan Zij - Leduc, Violette (1907-1972), z.d.)

³²⁸ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

wel een zwart-witfilm. Goeie film. Niet zomaar een uh een een romantisch ding, weet je wel, met inhoud. Uhu. Dat speelde ze gewoon in de cinema.”³²⁹

Een terugkerende titel in zowel interviews als bronnenmateriaal is *The Well of Loneliness* van Radclyffe Hall.³³⁰ Het boek werd omschreven als “de lesbische bijbel” en was ook bekend in Vlaanderen (Winters, 2011). *The Well of Loneliness* had tot in de jaren zestig een grote invloed op zowel het maatschappelijke beeld van lesbiennes als op het zelfbeeld van vele lesbiennes. Hall geloofde dat haar roman lesbiennes een morele en medische verdediging kon bieden tegen een maatschappij die homoseksualiteit als immoreel en geneesbaar beschouwde (De Gendt, 1995, p. 28). Ann verwijst expliciet naar het boek: “*Well of Loneliness, bron der eenzaamheid, dieje boek*”.³³¹ “*The Well of Loneliness*, daar kom de ook alleen maar achter omdat iemand dat tegen u zegt. Je moet dat eens lezen, hè”.³³² Op de vraag naar de betekenis van zulke boeken antwoordt ze: “da's uh, da's erkenning, hè”.³³³

Naast Hall speelden ook andere auteurs een belangrijke rol. Tussen 1940 en 1970 bepaalden Anna Blaman en Andreas Burnier in belangrijke mate de “lesbische” literatuur in het Nederlandse taalgebied. Hun werk beïnvloedde mee de beeldvorming van de lesbische vrouw (Hekma, 1989, p. 115-31). In Vlaanderen waren onder meer *Eenzaam avontuur* (1948) van Anna Blaman en *De thuiswacht* (1954) van Dola De Jong bekend (Borghs, 2015). Carla Walschap schreef *De eskimo en de roos* (1963): de eerste Vlaamse lesbische roman (Borghs e.a., 2021). Ook dit boek duikt later opnieuw op in leeslijsten en aanbevelingen. In de ‘Lijst homofiele vrouwenliteratuur’ uit 1983 worden onder meer *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt (1978), *Het jongensuur* van Andreas Burnier (1976), *Portret van een huwelijk* van Nigel Nicolson (1975) en de documentaire *Vrouwen, die van vrouwen houden* aanbevolen (1977).³³⁴

³²⁹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³³⁰ Lekker Lui Liggen Lezen. (1983). *'T Knalpotteke*, 5(3). AVG-Carhif, Brussel.

³³¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³³² Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³³³ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³³⁴ Lijst homofiele vrouwenliteratuur. (1983). *Chatteraar*, 1(3), 16-17. AVG-Carhif, Brussel.

Verschillende vrouwen verwijzen expliciet naar het belang van feministische werken. “Door meer en meer te lezen, zoals *De schaamte voorbij* van Anja Meulenbelt, en door gesprekken met feministische vriendinnen heb ik me gerealiseerd dat ik eigenlijk nog een onnozel, naïef kieke was. Dat heeft ertoe geleid dat ik in 1985 van mij man ben wegegaan.” (Hellinck, 2024, p 8-12). Micheline noemt *De schaamte voorbij* eveneens een sleutelmoment: “Anja Meulenbelt dus *De schaamte Voorbij*”.³³⁵ “dat was voor mij zo. Uh, een een bevestiging van uh ja, wat dat ge voelt is oké hè”.³³⁶ “*De schaamte voorbij* was natuurlijk wel heel bekend”.³³⁷ Ze vertelt ook: “Ik heb nen boek gelezen, ooit. Dat ik zoveel bevestiging kreeg over mezelf. Dat mij zelfvertrouwen gaf.”³³⁸ Tegelijk nuanceert Britt Ballings het idee dat feminisme enkel via boeken werd gevormd: “Onder andere ook over die boeken hè, dat ge dat moest gelezen hebben. [] Maar ja, ge moet die boeken niet gelezen hebben. Ge moet zelf, allee, [zelf kijken] en zelf aanvullen. En ge zijt gene feminist omdat ge al die boeken hebt gelezen, ge zijt dat omdat ge gewoon een bepaalde visie hebt op het leven, hè.”³³⁹

Boeken en cultuur werden niet alleen individueel gelezen of bekeken, maar af en toe ook gedeeld binnen netwerken. Zoals eerder gesteld, bij *The Well of Loneliness* kwam je maar achter het bestaan van zo’n boek als iemand het je vertelde. “Maar dat ging dan wel ah die uh die een film moet je zien. Of dat is een goeie hè, zo. Maar niet dat we dan boeken bespraken. Dat niet, maar wel dat we hinte gaven of wat leuks.”³⁴⁰ Ann vertelt hoe aanbevelingen vaak informeel circuleerden: “Zo die dinges, die had ik wel omdat iemand dat zei van ge moet dat eens lezen of dat eens lezen, of dat ge d'r per toeval achter kwam dat bijvoorbeeld nen had ik een abonnement op den *Humo*”.³⁴¹ Micheline situeert deze culturele invloeden bovendien “eerder lokaal”, of “misschien vanuit Nederland”.³⁴²

³³⁵ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

³³⁶ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

³³⁷ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

³³⁸ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

³³⁹ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

³⁴⁰ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

³⁴¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁴² Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

Ook tijdschriften en alternatieve media functioneerden als culturele infrastructuur. In *Betty Boop News* werden regelmatig boeken aanbevolen, zoals *Sappho: Liederen van Lesbos*, romans van Jane Rule en *Onder dames* van Aimée Duc, dat expliciet geprezen werd als een optimistisch en vrouwvriendelijk verhaal zonder identiteitscrises of catastrofes.³⁴³ In tijdschriften zoals *'T Knalpotteke* verschenen boekbesprekingen, bijvoorbeeld over *Voor Onszelf* van Anja Meulenbelt.³⁴⁴ Ook *Het Vlaams Heksenboekje* werd aanbevolen.³⁴⁵

Naast literatuur waren ook radio, theater en film belangrijke culturele kanalen. In de jaren zeventig ontstonden homo- en lesbische radioprogramma's en homotheater. Na tien jaar stilte besteedde de openbare omroep opnieuw aandacht aan homoseksualiteit met toegankelijke televisieprogramma's, terwijl congressen, studiedagen en culturele evenementen rond homoseksualiteit georganiseerd werden (Hellinck, 2007, p. 126). Zo werd in de reeks "*KIJK MENSEN*" van Paula Semer de film *Gewoon hetzelfde: Homofilie van maatschappelijk taboe tot individueel geluk* uitgezonden. De film werd ook vertoond tijdens een infoavond van het vrouwenhuis.³⁴⁶ Hoewel het programma volgens Claessens "weinig ludiek was en diepte miste", werd het positief onthaald omdat het stereotype beelden van "jeanetten en minetten of verkeerden" doorbrak.³⁴⁷

Ook lesbische filmdagen in Gent, Antwerpen en Leuven worden vermeld als belangrijke culturele momenten. Ze werden omschreven als een groot succes en "zeker voor herhaling vatbaar".³⁴⁸ Tegelijk stelde iemand zich de vraag waarom deze vertoningen enkel voor vrouwen toegankelijk waren en of "de anderen" niet mochten weten hoe een vrouw groeit in haar lesbisch zijn.³⁴⁹ Sommige culturele producten riepen ook kritiek op. In een bespreking van *Twee vrouwen* van Harry Mulisch merkt Claessens op dat zij zich ondanks het meeslepende verhaal niet volledig kon identificeren met de personages.

³⁴³ Boekennieuws. (1985). *Betty Boop News*, 2(2), 16-19. AVG-Carhif, Brussel.

³⁴⁴ Boekbesprekingen. (1979, september). *'T Knalpotteke*, 1(3). AVG-Carhif, Brussel.

³⁴⁵ Lekker Lui Liggen Lezen. (1982). *'T Knalpotteke*, 4(1). AVG-Carhif, Brussel.

³⁴⁶ Viv. (1980, maart). Tussen vrouw en pint. *'T Knalpotteke*, 1(8). AVG-Carhif, Brussel.

³⁴⁷ Claessens, V. (1980, april). Lesbischen overboord in de derde feministische golf? *'T Knalpotteke*, 1(9), 3-5. AVG-Carhif, Brussel.

³⁴⁸ Rita. (1982a). Lesbische Filmdagen. *'T Knalpotteke*, 4(2). AVG-Carhif, Brussel.

³⁴⁹ Rita. (1982a). Lesbische Filmdagen. *'T Knalpotteke*, 4(2). AVG-Carhif, Brussel.

Volgens haar projecteert de auteur “zich hier” als man en slaagt hij er niet in de lesbische liefde echt indringend te beschrijven.³⁵⁰ Ann verwijst eveneens naar het boek: “Een boek van Harry Mulisch. Over meisjes en of meisjes, Harry Mulisch. Nu heb ik het over de jaren zeventig.”³⁵¹

Recentere films, zoals *If These Walls Could Talk 2*, maakten op verschillende vrouwen diepe indruk. Christine vertelt: “Dat heeft mij enorm geraakt.”³⁵² Vooral het thema van verlies en juridische kwetsbaarheid raakte haar: “wat dat er kan gebeuren, als ge uw partner verliest, [] dat ge op straat staat.”³⁵³ Britt Ballings vertelt uitgebreid over de drie delen van de film en ziet er een historische evolutie in terug. Vooral het eerste deel, met Vanessa Redgrave, maakte indruk, omdat het de volledige juridische en sociale onzichtbaarheid van lesbische relaties toont. “Dat eerste is dus met Vanessa Redgrave, dat ge dan ziet hoe dat uh situatie is van die twee vrouwen uhm op diejen moment uh, één van die twee, dus niet Vanessa Redgrave, maar die ander, die sterft. Ja, die krijgt iets. En dan, wat er dan gebeurt, hè.”³⁵⁴ Volgens haar toont de film hoe relaties nergens erkend stonden en hoe families alles konden overnemen.³⁵⁵

Verder verwijzen geïnterviewden ook naar andere culturele referenties zoals Virginia Woolf³⁵⁶, James Baldwin³⁵⁷, *Tipping The Velvet*.³⁵⁸ Samen tonen deze verwijzingen hoe cultuur functioneerde als een vorm van herkenning, bevestiging, informatie-uitwisseling en identiteitsvorming binnen lesbische netwerken.

³⁵⁰ Claessens, V. (1979, november). Twee vrouwen. *'T Knalpotteke*, 1(5), 12-13. AVG-Carhif, Brussel.

³⁵¹ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁵² Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁵³ Christine, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁵⁴ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

³⁵⁵ B. Ballings, persoonlijke communicatie, 15 maart 2026

³⁵⁶ Micheline, persoonlijke communicatie, 8 maart 2026

³⁵⁷ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

³⁵⁸ Ann, persoonlijke communicatie, 13 maart 2026

Conclusie

Lesbische ruimtes, organisaties en netwerken in Antwerpen tijdens de jaren 1970 en 1980, met uitbreiding naar de verdere tweede helft van de 20ste eeuw, werden onderzocht. Op basis van literatuuronderzoek, archiefonderzoek en oral history-interviews werd duidelijk dat lesbische vrouwen in deze periode actief bouwden aan eigen gemeenschappen, ontmoetingsplaatsen en organisaties. Daarbij speelden zowel feministische ideeën als ervaringen van uitsluiting en connectie met elkaar een belangrijke rol.

Lesbische vrouwen bevonden zich vaak in een positie van dubbele marginalisering. Binnen de homobeweging werden lesbiennes regelmatig overschaduwd door mannelijke dominantie, terwijl zij binnen delen van de vrouwenbeweging geconfronteerd werden met angst, onbegrip of terughoudendheid tegenover lesbianisme. Juist vanuit die spanning ontstond de nood aan autonome lesbische ruimtes waarin vrouwen zich veilig, erkend en begrepen konden voelen. Organisaties zoals Atthis en Chatterbox boden niet alleen ontspanning en ontmoeting aan, maar functioneerden ook als plaatsen van bewustwording, solidariteit en emancipatie.

Fysieke ruimtes speelden een cruciale rol in het ontstaan van lesbische gemeenschappen. Cafés, vrouwenhuizen, praatgroepen en privéwoningen vormden plekken waar vrouwen elkaar konden ontmoeten, ervaringen konden delen en relaties konden opbouwen. Daarnaast maakten informele netwerken, mond-tot-mondreclame, persoonlijke contacten en krantjes het mogelijk om informatie te verspreiden in een periode waarin openlijke zichtbaarheid niet vanzelfsprekend was. De gemeenschap functioneerde daardoor vaak via onderlinge verbondenheid en vertrouwen.

Ook ideologie speelde een belangrijke rol binnen de lesbische beweging. Vooral binnen radicaalfeministische kringen werd lesbianisme niet enkel gezien als seksuele identiteit, maar ook als een politieke keuze en een vorm van verzet tegen patriarchale structuren. Tegelijkertijd maken de interviews duidelijk dat ervaringen en overtuigingen sterk

verschilden van vrouw tot vrouw. Niet iedere lesbische vrouw identificeerde zich op dezelfde manier met feminisme of activisme, wat de diversiteit binnen de gemeenschap laat zien.

Tot slot toont deze masterproef aan dat lesbische vrouwen in Antwerpen, ondanks maatschappelijke uitsluiting en beperkte zichtbaarheid, een eigen netwerk van organisaties, ruimtes en sociale verbanden hebben opgebouwd. Hun geschiedenis maakt duidelijk hoe belangrijk gemeenschap, solidariteit en autonomie waren binnen het proces van lesbische emancipatie. Tegelijk benadrukt dit onderzoek de nood aan verder historisch onderzoek naar lesbische levens en netwerken in België, zodat deze verhalen niet onzichtbaar worden binnen de bredere (holebi)geschiedschrijving.

Primaire bronnen (voetnoten)

Interviews

Ann. (2026, 13 maart). *Interview Ann* [Transcript]. Collectie in bewaring gegeven bij Fonds Suzan Daniel.

Ballings, B. (2013, 9 juli). *Interview Britt Ballings* [Audioregistratie]. Project Holebipioniers (Het Roze Huis), Collectie Fonds Suzan Daniel, Amsab-ISG, Gent.

Ballings, B. [Britt]. (2026, 15 maart). *Interview Britt Ballings* [Transcript]. Collectie in bewaring gegeven bij Fonds Suzan Daniel.

Christine. (2026, 13 maart). *Interview Christine* [Transcript]. Collectie in bewaring gegeven bij Fonds Suzan Daniel.

Lescrauwaet, A. (2013). *Interview An Lescrauwaet* [Transcript]. Project Holebipioniers (Het Roze Huis), Collectie Fonds Suzan Daniel, Amsab-ISG, Gent.

Liliane. (2026, 13 maart). *Interview Liliane* [Transcript]. Collectie in bewaring gegeven bij Fonds Suzan Daniel.

Marleen, & Ann. (2013). *Interview Ann en Marleen* [Transcript]. Project Holebipioniers (Het Roze Huis), Collectie Fonds Suzan Daniel, Amsab-ISG, Gent.

Micheline. (2026, 8 maart). *Interview Micheline* [Transcript]. Collectie in bewaring gegeven bij Fonds Suzan Daniel.

Mieke. (2013). *Interview Mieke* [Audioregistratie]. Project Holebipioniers (Het Roze Huis), Collectie Fonds Suzan Daniel, Amsab-ISG, Gent.

Ria. (2013). *Interview Ria* [Audioregistratie]. Project Holebipioniers (Het Roze Huis), Collectie Fonds Suzan Daniel, Amsab-ISG, Gent.

Archief

- 1e Lesbiennedag. (1983). *Chatteraar*, 2(5). AVG-Carhif, Brussel.
- 11de Lesbiennedag. (1996, mei 25). [Brochure]. Lesbisch Doe-Front en Atthis vzw. RoSa (Organisatiemap RoSa 9).
- 11-Kroegentocht. (1985, juni). *'T Knalpotteke*, 7(6), 6-8. AVG-Carhif, Brussel.
- [Aanvraag]. (1979, februari 12). AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).
- Agenda. (1984). *'T Knalpotteke*, 6(3), 16-17. AVG-Carhif, Brussel.
- Atthis 30 oktober 1993. (1993, oktober 30). [Flyer]. Atthis vzw. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).
- Atthis is verhuisd! (1997, februari 1). [Aankondiging]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).
- Atthis vzw: *Lesbische Vrouwen groep*. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 ('78 - '89)).
- Atthis-periodiekje. (1979, oktober). *'T Knalpotteke*, 1(3), 3-4. AVG-Carhif, Brussel.
- Ballings, B., Goeminne, L., & Van der Kooij, T. (1985). Edith Oriaal. *De nieuwe chatteraar*, 1(1). AVG-Carhif, Brussel.
- Bettina. (1988, september). Infoavond. *'T Knalpotteke*, 11(1), 10. AVG-Carhif, Brussel.
- Betty Boop News. (1984). [Map]. AVG-Carhif, Brussel.
- <https://carhif.lescollections.be/Detail/objects/1520>
- Boekbesprekingen. (1979, september). *'T Knalpotteke*, 1(3). AVG-Carhif, Brussel.
- Boekennieuws. (1985). *Betty Boop News*, 2(2), 16-19. AVG-Carhif, Brussel.
- [Brief]. (1978, november 6). AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).
- B.V.V. (1984). Lesbische literatuur. *Betty Boop News*, 1(5), 3-4. AVG-Carhif, Brussel.
- Claessens, V. (1979, november). Twee vrouwen. *'T Knalpotteke*, 1(5), 12-13. AVG-Carhif, Brussel.

- Claessens, V. (1980, april). Lesbischen overboord in de derde feministische golf? *'T Knalpotteke*, 1(9), 3-5. AVG-Carhif, Brussel.
- Claeys, N. (1993). Ik denk dat vrouwen elkaar vinden in het feminisme. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 18, 12-13. RoSa.
- Collier, R. (1981, mei 18). *Bestendige deputatie beslist: Lesbische lerares wordt uit haar functie ontheven*. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).
- Cramers, M. (1990). Nationale ontmoetingsdag ouders van homofielen. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 16, 9. RoSa.
- De Caluwé, R. (1989a, mei). Een tipje van de sluier opgelicht. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 15, 12. RoSa.
- De Caluwé, R. (1989b, november). De stilte verbroken. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 15, 8-9. RoSa.
- De Caluwé, R. (1992a, maart). De Koepel. *'T Knalpotteke*, 14(4), 34-35. AVG-Carhif, Brussel.
- De Caluwé, R. (1992b, mei). De koepel en de vrouwen. *'T Knalpotteke*, 14(5), 19-20. AVG-Carhif, Brussel.
- De meesten strelen elkaar tot er een orgasme komt. (1985). *'T Knalpotteke*, 7(3). AVG-Carhif, Brussel.
- Draai niet rond de pot*. (1995, november 11). V.U. Lesbisch Netwerk. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).
- E., A. (1998, juli 25). *Antwerpen krijgt socio-cultureel huis voor homo's, lesbiennes en bi's*. RoSa, Brussel.
- Een dagje Den Haag/ Scheveningen... (1979, september). *'T Knalpotteke*, 1(3), 8-9. AVG-Carhif, Brussel.
- Een homofiele vrouw is een homofiel*. (z.d.). [Beschouwing]. G.O.C. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

Enige verenigingen voor homofielen. (z.d.). [Informatiemap G.O.C.]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 12).

Federatie werkgroepen homofilie. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10 ('80)).

FWH-Info. (1989, maart). *'T Knalpotteke*, 11(4). AVG-Carhif, Brussel.

G., M. (1984). Vzw chatterbox actief. *Betty Boop News*, 1(5), 16-17. AVG-Carhif, Brussel.

Gehuwd Gescheiden Lesbiennes. (z.d.). [Brochure]. J. Geens. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 (jaren '70 en '80)).

Gespreks- en Onthaalcentrum. (z.d.). [Brochure]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10 ('76)).

Ghijs, A. (1991, oktober 11). *Homo-politici moeten opkomen voor de rechten van hun groep.* RoSa, Brussel.

Goeminne, L. (11/05). *Lesbiennedag* [Flyer]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Halford, D., Claus, A., & Janssens, M. (1991). 'De helft was weer lesbisch'. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 8-9. RoSa.

Harding, L. (1978, juni 29). *Vrouwen in de Vlaamse homofiele beweging* [Uitnodiging]. FWH. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

Het roze huis. (1995, mei 1). [Flyer]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Het verhaal van Eliane Morissens. (1980). [Protestbrief]. v.u. Duerinck M. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

ILIS. (1994, mei 21). [Flyer]. ILIS. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Informatiefjes. (1988, november). *'T Knalpotteke*, 11(2). AVG-Carhif, Brussel.

Janssens, M. (1992a, september). Een gesprek met Journaliste Marijke Libert. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 6-7. RoSa.

Janssens, M. (1992b, september). Zolang zij klauwen heeft. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 4-5.

RoSa.

Joke. (1983a). Volleybal. *Chatteraar*, 1(5), 20-21. AVG-Carhif, Brussel.

Joke, & Linda. (1983b). Bowling. *Chatteraar*, 1(3), 12. AVG-Carhif, Brussel.

Kapsalon MEDUSA. (1984, december). [Advertentie]. Betty Boop News. AVG-Carhif, Brussel.

Kapsalon Medusa. (1989, augustus). [Advertentie]. 'T Knalpotteke. AVG-Carhif, Brussel.

Kast & Co. (z.d.). [Flyer]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Kontakgroep gehuwde & uit de echt gescheiden lesbiennes. (1987). 'T Knalpotteke, 9(2). AVG-Carhif, Brussel.

Lekker Lui Liggen Lezen. (1982). 'T Knalpotteke, 4(1). AVG-Carhif, Brussel.

Lekker Lui Liggen Lezen. (1983). 'T Knalpotteke, 5(3). AVG-Carhif, Brussel.

Lesbienne- en homoweek 18-26 juni 1982. (1982). [Poster]. AVG-Carhif, Brussel.

Liever Heks of het collectief der linkse lesbiennes. (z.d.). [Brief]. z.o.z. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

Lijst homofiele vrouwenliteratuur. (1983). *Chatteraar*, 1(3), 16-17. AVG-Carhif, Brussel.

Maria. (1979b, juni). F.W.H. zinloos...? 'T Knalpotteke, 1(1), 20. AVG-Carhif, Brussel.

Massale betoging. (1982). [Poster]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

Medea. (1983). Les belles anciennes. *Chatteraar*, 1(3), 8-10. AVG-Carhif, Brussel.

Op weekend. (1992, april). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 17. RoSa.

Open brief aan alle lesbische vrouwen. (1994, december). [Persbericht]. Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Opgelet!!! (1982). 'T Knalpotteke, 4(Extra), 3. AVG-Carhif, Brussel.

[Oproep]. (z.d.). AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

Oproep. (1982). [Brief]. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 9).

Overzicht. (1990, september). 'T Knalpotteke, 13(1). AVG-Carhif, Brussel.

- Programma Roze Zaterdag. (1990, april). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 16, 3. RoSa.
- Protest tegen ontslag van lesbische lerares. (1981, januari 28). *Het Nieuwsblad*. AVG-Carhif, Brussel ('T Piepklein Knalpotteke - Jaargang 2, nr. 4, 02/1981).
- Rita. (1982a). Lesbische Filmdagen. *'T Knalpotteke*, 4(2). AVG-Carhif, Brussel.
- See, R. (1992, september). De lesbische vrouw vandaag. *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 3. RoSa.
- Slotfeest met fuif. (1988). *'T Knalpotteke*, 10(1). AVG-Carhif, Brussel.
- 'T Knalpotteke* (1; Versie 0). (1979). AVG-Carhif, Brussel.
- Te Noteren. (1983). *Chatteraar*, 1(3), 27. AVG-Carhif, Brussel.
- Tien jaar Werkgroep Ouders van Homofielen. (1989, februari). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 15, 5. RoSa.
- Uytterhaegen, Magali. (1984). Zeden en gebruiken in Antwerps Lesbisch milieu. *Betty Boop News*, 1(2), 5-9. AVG-Carhif, Brussel.
- Van Emrik, A. (1980, februari 20). *2de Nationale ontmoetingsdag te Antwerpen* [Aankondiging]. FWH. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10).
- Vandeplas, A. (1985, september 28). Naar homoseksuele vrijheid? *Rechtskundig Weekblad*, 4(49e jaargang), 281.
- Verslag vergadering 8 juni*. (z.d.). [Vergaderverslag]. Sappho. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13 ('75 - '86)).
- Vieux Rose*. (z.d.). [Poster]. AVG-Carhif, Brussel.
- Viv. (1979d, juni). Coördinatie Comité Lesbische Vrouwen. *'T Knalpotteke*, 1(1), 8. AVG-Carhif, Brussel.
- Viv. (1980, maart). Tussen vrouw en pint. *'T Knalpotteke*, 1(8). AVG-Carhif, Brussel.
- Vrouwendag. (1992, december). *homo- en lesbiennejongerenkrant*, 12. RoSa.

W., F. (1979, juni 28). Bang voor reactie: Organjehuis weert homo's. *De Morgen*, 9. AVG-Carhif, Brussel ('T Knalpotteke).

Waarom nemen lesbischen deel aan de vrouwendag in het teken van: "Gelijke beroepskansen".

(1979, juni). [Uitnodiging]. Coördinatie Comitee Lesbische Vrouwen. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 13).

Wat de Federatie Werkgroepen Homofilie wil. (z.d.). [Informatie]. FWH vzw. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10).

Werkgroep ouders van homofielen. (z.d.). [Inlichting]. Werkgroep Antwerpen. AVG-Carhif, Brussel (Organisatiemap RoSa 10).

Secundaire bronnen

- 1983: Een eigen blad en pamfletten aan scholen. (z.d.). *Roze Aktiefront*. Geraadpleegd <https://rozeaktiefront.com/2012/08/28/1983/>
- Abicht, M., Cautaeert, S., Dierckx, V., & Goeminne, L. (Red.). (1981). *het vlaamse heksenboekje: Een boek voor en door lesbische liegjes*. Frans Masereelfonds.
- Bell, A.P., & Weinberg, M. S. (1979). *Het Kinsey Rapport over mannelijke en vrouwelijke homoseksualiteit*. Elsevier.
- Bennett, J. M. (2000). 'Lesbian-Like' and the Social History of Lesbianisms. *Journal of the History of Sexuality*, 9, 1-24. <https://doi.org/10.2307/3704629>
- Bonte, H., Ho, C., Rombouts, M., Rys, B., & Van Hove, H. (2014). *50 jaar strijd om gelijkheid: Catalogus bij de tentoonstelling*. RoSa vzw.
- Borghs, P. (2015). *Holebipioniers. Een geschiedenis van de holebi- en transgenderbeweging in Vlaanderen*. Uitgeverij 't Vershil.
- Borghs, P. (2018). Holebi- en transgenderbeweging. *Op zoek... De evolutie van het vrijzinnig humanisme in Vlaanderen sinds de Tweede Wereldoorlog*, 237-257. Centrum voor Academische en Vrijzinnige Archieven.
- Borghs, P., Sergeant, M., Hellinck, B., Wasserbauer, M., Daems, M., & Pas, J. (2021). *De kleur van de stad maakt mijn ziel amoureuus: Een LGBTQ-stadskroniek van Antwerpen* (M. Van Milders, Red.). Stad Antwerpen, Erfgoedlab.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge.
- Cantillon, D. (1982). *Een ander strand*. De Slegte.
- Carlier, B. (1974). Homoseksualiteit als minderheidsverschijnsel. *Kultuurleven*, (6), 681-693.

- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum*, 1989(1), 139–167.
- David, A., & Meyntjens, M. (2009). *Oud = Out*. 't Vershil.
- De Gendt, L. (1995). *Lesbiennegroepen in Vlaanderen tussen 1974 en 1994: Lesbiennes, thuis in (w)elke beweging?* [Thesis]. KUL.
- De Wit, J. (1982). Veelslachtige homobeweging. *De Nieuwe Maand*, 25(9), 703-715.
- Eeckhout, B. (2011). Queer in Belgium: Ignorance, Goodwill, Compromise. In L. Dowling & R. Gillett (Eds.), *Queer in Europe* (pp. 11-24). Ashgate.
- Faderman, L. (1992). The Return of Butch and Femme: A Phenomenon in Lesbian Sexuality of the 1980s and 1990s. *Journal of the History of Sexuality*, 2(4), 578-596.
- Faderman, L. (1999). Surpassing the Love of Men Revisited. *The Harvard Gay & Lesbian Review*, 6(2), 26.
- Ganzevoort, A. (1999). Tussen norm, ideaal en politieke realiteit? In *Begeerte heeft ons aangeraakt: Socialisten, sekse en seksualiteit*. Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen.
- Goerlandt, J. (2021). *Vlinders die hun vleugels uitslaan op een radicale wind* [Masterproef]. UGent.
- Hekma, G. (1989). *Goed verkeerd: Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland*. Meulenhof.
- Hellinck, B. (1995). *Na een echt kongres, met sprekers en een verslag: Bijdrage tot de geschiedenis van de homobeweging in Vlaanderen (1953-1985)* [Masterproef, UGent].
https://libcatalog.ugent.be/nde/fulldisplay?query=%22Na%20een%20echt%20kongres.%20Met%20sprekers%20en%20een%20verslag%22&tab=Everything&search_scope=MyInst_and_CI&searchInFulltext=false&vid=32RUG_INST:32RUG_INST&lang=nl&docid=alma990004

092730409161&adaptor=Local%20Search%20Engine&context=L&isFrbr=false&isHighlightedRecord=false&state=&repId=12273903880009161

- Hellinck, B. (2003). *'Een droom waarvan we nooit konden vermoeden dat hij mogelijk zou zijn': Bijdrage tot de geschiedenis van 50 jaar homo- en lesbiënebeweging in Vlaanderen (1953-2003)* [Monografie]. Fonds Suzan Daniel (FSD).
- Hellinck, B. (2002). *Een halve eeuw (in) beweging: Een kroniek van de Vlaamse holebiëbeweging*. Federatie Werkgroepen Homoseksualiteit.
- Hellinck, B. (2007). Over integratie en confrontatie. Ontwikkelingen in de homo- en lesbiënebeweging. *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis*, 18.
- Hellinck, B. (2024). Dj in een warm nest. *Het Ondraaglijk Besef*, 30, 8-12. Amsab-ISG.
- Het RAF van jaar tot jaar. (z.d.). *Roze Aktiefrent*. Geraadpleegd <https://rozeaktiefrent.com>
- Histoires. (z.d.-a). 4. De jonge holebi-beweging (1950-heden). *Familiegeschiedenis*. Geraadpleegd <https://www.familiegeschiedenis.be/nl/dossiers/queeridentiteit-door-de-eeuwen-heen/4-de-jonge-holebi-beweging-1950-heden>
- Histoires. (z.d.-b). 5. Uit de schaduw: De eerste lesbische stemmen in België. *Familiegeschiedenis*. Geraadpleegd <https://www.familiegeschiedenis.be/nl/dossiers/queeridentiteit-door-de-eeuwen-heen/5-uit-de-schaduw-de-eerste-lesbische-stemmen-belgië>
- Histoires. (z.d.-c). 8. Queer-nachtlevens in Antwerpen (1900-1980): Een verborgen geschiedenis. *Familiegeschiedenis*. Geraadpleegd <https://www.familiegeschiedenis.be/nl/dossiers/queeridentiteit-door-de-eeuwen-heen/8%C2%A0queer-nachtlevens-antwerpen-1900-1980-een-verborgen>
- Motmans, J. (2006). *De transgenderbeweging in Vlaanderen en Brussel in kaart gebracht: Organisatiekenmerken, netwerken en strijdpunten*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid. <http://hdl.handle.net/1854/LU-8161721>

- Pattynama, P. (1989). Haar naam was verbeelding. De droom van Lesbian Nation. In G. Hekma, *Goed verkeerd: Een geschiedenis van homoseksuele mannen en lesbische vrouwen in Nederland* (pp. 201–265).
- Snow, D. A., Soule, S. A., & Kriesi, H. (2004). Mapping the terrain. In *The Blackwell companion to social movements* (pp. 3–16). Blackwell Publishing Ltd. <https://content.e-bookshelf.de/media/reading/L-583028-757637dc7a.pdf>
- Trommelmans, W. (2006). *Vlaanderen vrijt! 50 jaar seks in Vlaanderen*. Van Halewyck.
- VanDer Linden, F., & Perdeans, W. (1980a). De houding van de samenleving tegenover homofilie. In *Homofiele emancipatie in Vlaanderen* (pp. 20-35). Amsab-ISG.
- VanDer Linden, F., & Perdeans, W. (1980b). *Homofiele emancipatie in Vlaanderen*. V.Z.W. Federatie Werkgroepen Homofilie.
- Winters, J. (2011a). *Tussen pot en pint. Het uitgaans(be)leven van lesbische en biseksuele vrouwen in Antwerpen vanaf de jaren '50* [Thesis]. UGent. Amsab-ISG.
- Winters, J. (2011b, december). Tussen pot en pint. *Het Ondraaglijk Besef: Nieuwsbrief van het Fonds Suzan Daniel*, 18-22.
- Zij aan Zij - Leduc, Violette (1907-1972)*. (z.d.). <https://www.zijaanzij.nl/encyclopedie/bekende-namen/leduc-violette-1907-1972>

Afbeeldingen

- Grootschalige basiskaart Antwerpen*. (2010, 1 januari). Antwerpen.be. https://www.antwerpen.be/docs/Stad/Stadsvernieuwing/Bestemmingsplannen/RUP_11002_214_10008_00001/RUP_11002_214_10008_00001_0003Feitelijketoesta_tn.html

Voorblad:

Lesbiennedag 1985. (1985). carhif.lescollections.be.

<https://carhif.lescollections.be/Detail/objects/14772>

Lesbische filmdagen. (1982). carhif.lescollections.be.

<https://carhif.lescollections.be/Detail/objects/14490>